

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ
ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

ἡ πείρα
τοῦ ἐργατικοῦ
κινήματος

ΠΡΟΣ Τὸ ΑΓΟΝΙΣΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ
1

ὑψίλον / θιβλία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	5
Γενικό σχέδιο τής έκδοσης	7
Εισαγωγή: Τό ζήτημα τής ιστορίας του εργατικού κινήματος (1973)	9
Τό επαναστατικό κόμμα (1949)	89
Έπίλογος στό <i>Έπαναστατικό κόμμα καί στήν Έγεσία του προλεταριάτου</i>	117
Ό Σάφρο, ό σταλινισμός καί οί εργάτες (1953)	131
Άπάντηση στό σύντροφο Πάνεκουκ (1954)	183
Έπίλογος στήν <i>Άπάντηση στό σύντροφο Πάνεκουκ</i>	191
Οί άργιες άπεργίες τής άμερικάνικης βιομηχανίας αυτοκινή- των (1956)	203
Οί άπεργίες τών άγγλων λιμενεργατών (1956)	221
Οί εργάτες άπέναντι στή γραφειοκρατία (1956)	241
Οί άπεργίες τής αυτοματοποίησης στήν Άγγλία (1956)	259
Άπολογισμός, προοπτικές, στόχοι (1957)	277
Πώς ν' άγωνιστούμε; (1958)	295

Εισαγωγή

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Μέ την εύκαιρία αυτής της επανέκδοσης, η αρχική μου ιδέα ήταν νά ξεχωρίσω τά κείμενά μου στο *Socialisme ou Barbarie* τά αφιερωμένα στις διεκδικήσεις και τίς μορφές του αγώνα και της οργάνωσης τών εργαζομένων, από τά κείμενά μου τά σχετικά μέ τήν πολιτική οργάνωση τών αγωνιστών* («ζήτημα του κόμματος»). Ἐφοῦ τό ξανασκέφτηκα καλύτερα, αὐτή ἡ λύση μου φάνηκε πώς παρουσιάζει περισσότερες δυσχέρειες ἀπό πλεονεκτήματα μιά και μέσα στή δουλειά μου τά δύο ζητήματα ἦταν ἀπ' τήν ἀρχή συνεχῶς συνδεδεμένα μεταξύ τους. Κυρίως ὁμως, αὐτή ἡ ιδέα ἀντανακλά και ὑλοποιεῖ μιά θέση πού ἀπό πολλόν καιρό δέν τήν συμμερίζομαι πιά. Ἐντιστοιχεῖ πράγματι μέ ἀποδοχή και ἐπικύρωση τῆς ἰδέας δύο πεδίων τῆς πραγματικότητας, πού εἶναι ξεχωριστά μεταξύ τους ὄχι μόνον *de facto* ἀλλά και *de jure*. Στό ἕνα σφανατοῦμε ἐργάτες ἀπασχολημένους μέ τίς ἀμεσες διεκδικήσεις τους, τίς ὁποῖες προσπαθοῦν νά ἱκανοποιήσουν μέ εἰδικές μορφές πάλης και ὀργανώνονται γι' αὐτό τό σκοπό σέ ὀργανώσεις μέ καλά περιγεγραμμένους στόχους (οὐσιαστικά συνδικαλιστικούς). Στό ἄλλο κινουῦνται πολιτικοί ἀγωνιστές, ξεχωριστοί ἀπ' τοὺς ἐργάτες ὄχι στή φυσική τους ὑπόσταση ἀλλά, πράγμα πού εἶναι πολύ πιά βαρῦ, ποιοτικά, πού ὀρίζονται ἀπό μιά συνεπή ἰδεολογία και ἕνα ἀντίστοιχο «μάξιμουμ» πρόγραμμα, και ὀργανώνονται σύμφωνα μέ θεωρήσεις σχετικές

* Militant. Ἐκεῖνος πού ἔχει μιά συνεχή πολιτική, ἀλλά και συνδικαλιστική κλπ. δράση, σέ ἀναφορά μέ συγκεκριμένες ἰδέες. (Σ τ Μ)

αποκλειστικά και μόνο με την από αυτούς οριζόμενη αποτελεσματικότητα της δράσης τους. Πώς μπορεί λοιπόν να πραγματοποιηθεί ή σύνδεση ανάμεσα στα δύο πεδία; Ρητά, μ' ένα μόνο τρόπο: από το γεγονός ότι αυτό που απασχολεί τους εργατές είναι ένα από τα δεδομένα των διαφόρων προβλημάτων τακτικής που οι αγωνιστές θέτουν στον εαυτό τους, και τα όποια εντάσσονται με τη σειρά τους στο πρόβλημα της στρατηγικής των αγωνιστών. Με άλλα λόγια, το ζήτημα για τους αγωνιστές είναι ουσιαστικά πώς μπορούν οι αγώνες των εργατών να επηρεασθούν απ' τις ιδέες τους και την πολιτική τους οργάνωση, πώς επίσης αυτοί οι αγώνες μπορούν να οδηγηθούν ακριβώς στο ξεπέρασμα αυτού του «άμεσου» χαρακτήρα, και να αρθούν στο ύψος των «ιστορικών» προβλημάτων που απασχολούν την οργάνωση.

Όπως και τόσες άλλες ιδέες που βασιλεύουν στο ήμισφως του υπόρρητου αλλά δύσκολα υποφέρουν τό φως της ημέρας, έτσι κι αυτή ή διάκριση, όταν εκφρασθεί καθαρά κι απότομα, δεν σταματά ούτε στιγμή να μās εκπλήσσει με τη βαρύτητα των αξιωμάτων που κινητοποιεί και με την έλλειψη συνοχής αλλά και αμοιβαίας συμβιβασιμότητας αυτών των αξιωμάτων. Προυποθέτει πράγματι μιιά σειρά χωρισμών –τό «οικονομικό» απ' τό «πολιτικό», αυτές τις δύο σφαιρες απ' τό σύνολο της κοινωνικής ζωής, τό «άμεσο» απ' τό «ιστορικό»– που σίγουρα έχουν ένα σχετικό και επί μέρους κύρος, αλλά που αν θεωρηθούν απόλυτα δεν έχουν νόημα, τόσο από μιιά θεωρητική άποψη όσο, κυρίως, απ' την προοπτική ενός επαναστατικού πράττειν¹. Τείνει αναγκαστικά να περιορίσει τό προλεταριάτο σε μιάν αντίληψη των άμεσων οικονομικών συμφερόντων του και σε μιιά αποκλειστική φροντίδα γι' αυτά (άκόμα κι αν δεν δίνει σ' αυτή την ιδέα την άκραία μορφή που της έδινε ό Λένιν στο *Τί να κάνουμε*, μιās εργατικής τάξης που άφημένη στον εαυτό της δεν μπορεί να φτάσει παρά σε μιιά «συνδικαλιστική» συνείδηση) –ένώ συγχρόνως αναφέρεται στο προλεταριάτο σάν παρακαταθήκη μιās χωρίς προηγούμενο στην Ιστορία επαναστατικής άποστολής. Άς λεχθεί εν παρόδω πόσο αυτή ή αντίνομία (και ή αντίστοιχη άναγωγή του προλεταριάτου σε τυφλό εργαλείο ενός Ιστορικού Νοϋ, παρά τις όποιες άλλες διακηρύξεις) σημαδεύει βαθιά τή στάση όλων των ατόμων, ομάδων και ρευμάτων που επικαλούνται λίγο ή

¹ Βλέπε έδω τό κείμενο «Άπολογισμός, προοπτικές, καθήκοντα», σελ. 277 και έπ

τολυ τόν μαρξισμό, τό δείχνει τό παράδειγμα όλων αὐτῶν πού, ἀπ' τήν Ρόζα Λούξεμπουργκ ὡς τούς σύγχρονους «συμβουλιακούς», διακηρύσσουν τήν πίστη τους στόν δημιουργικό αὐθορημητισμό τῶν μαζῶν καί ταυτόχρονα θέλουν νά ἀποδείξουν «ἐπιστημονικά» τό ἀναπόφευκτο μιᾶς *οἰκονομικῆς* κατάρρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ πού θά ἐξαπολύσει τήν ἐπανάσταση. Τό ὅτι μπορούμε νά ἐκτιμήσουμε περισσότερο τήν «ὑποκειμενική στάση» τους ἀπό τή στάση τῶν λενινιστῶν, τοῦτο δέν τήν ἐμποδίζει νά ἀνήκει στό ἴδιο σύμπαν τῆς σκέψης, ἐνῶ συγχρόνως ἡ συνοχή της εἶναι μικρότερη. Γιατί ἡ (γραφειοκρατική) λογική τῆς θέσης ἑνός λενινιστῆ στυλ 1903 εἶναι καθαρή: οἱ ἐργάτες ἂν ἀφεθοῦν μόνοι τους μπορούν μόνον συνδικαλιστικές δραστηριότητες νά ἀναλάβουν, ἡ δράση τοῦ κόμματος μπορεί νά σπρώξει στήν πολιτική ζωή μόνο ἕνα μικρό ἀριθμό ἐργατῶν, συνεπῶς μόνο μιά κρίση τοῦ συστήματος πού περιιάγει τήν προλεταριακή μάζα στήν ἀθλιότητα καί στήν ἀνεργία μπορεί νά τήν κάνει νά κατανοήσει τήν ὀρθότητα τοῦ προγράμματος τοῦ κόμματος. Ἀλλά γιατί ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ θεωρεῖ τόν ἑαυτό της ὑποχρεωμένο νά ἀποδείξει ὅτι ἡ καπιταλιστική συσσώρευση συναντᾷ ἀργά ἢ γρήγορα ἕνα ἀπόλυτο καί ἀνυπέροβλο ὄριο (καί ὀρισμένοι ἀπ' τούς ἀντίζηλους της ὅπως ὁ *Laugel* κι ἀκόμα καί ὁ *Sternberg* πιστεύουν πῶς πρέπει νά ψάξουν γιά τήν ἀκριβή ἡμερομηνία πού θά ἐπιτευχθεῖ αὐτό τό ὄριο); Ποιό εἶναι αὐτό τό μυστηριώδες προνόμιο πού κάνει ὥστε μόνο μιά *οἰκονομική* κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ μπορεί νά ἐνεργοποιήσει τίς ἐπαναστατικές δυνατότητες, θεωρούμενες ἐξᾴλλου ἀπεριόριστες, τῶν μαζῶν; Ἄν ἡ ζωή στόν καπιταλισμό προετοιμάζει τούς ἐργαζόμενους γιά τή θετική ἐφεύρεση μιᾶς καινούργιας κοινωνίας, ἀδιανόητης χωρίς τή ριζική ἀνατροπή ὅλων τῶν κατεστημένων μορφῶν ζωῆς (πού μάλιστα ἐντελῶς συγκεκριμένα ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἐκθρόνιση τοῦ οἰκονομικοῦ ἀπ' τήν κυρίαρχη θέση πού τό τοποθέτησε ὁ καπιταλισμός), οἱ ἐργαζόμενοι ὀφείλουν νά εἶναι εὐαίσθητοι σέ ὅλες τίς πτυχές τῆς κρίσης τῆς θεσμισμένης κοινωνίας· καί ὅποιαδήποτε ρήξη τῆς ὀμαλῆς λειτουργίας της, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ αἰτία (οἰκονομική, ἐσωτερική ἢ ἐξωτερική πολιτική, πολιτιστική), μπορεί κατ' ἀρχήν νά προσφέρει τήν εὐκαιρία, τόν καιρό, μιᾶς εἰσβολῆς τῆς ἐπαναστατικῆς δραστηριότητος τῶν μαζῶν, (πράγμα πού δείχνει ἐξᾴλλου καί ἡ ἱστορική πείρα). Ἀντίστροφα, ἂν πρέπει μέ κάθε τρόπο νά διαβεβαιώσουμε τούς ἑαυτούς μας ὅτι μιά *οἰκονομική* κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἀναπόφευκτη, αὐτό γίνεται

γιατι σκεφτομαστε οτι αυτες οι ιδιες οι μαζες, για τις οποιες εξάλ-
λου βεβαιώνουμε οτι θα δημιουργήσουν έναν καινούργιο κόσμο και
συνεπώς οτι θέλουν και μπορούν να κάνουν κάτι τέτοιο, ποτέ δεν
έμπορούνται από κίνητρο άλλο από την οικονομική τους κατάστα-
ση. Η αντίφαση εδώ φτάνει τό γελοίο. Τό ουσιαστικό όμως είναι
οτι έχουμε τότε για τους εργαζόμενους την ίδια παράσταση μ' αυτή
πού έχουν (ή μάλλον πού είχαν) τά αφεντικά. Είναι πράγματι αυ-
στηρώς ισοδύναμο τό να λές οτι ένας εργάτης δεν δουλεύει ποτέ
παρά μόνο κάτω απ' τόν καταναγκασμό ή μέ τό δόλωμα της πρι-
μοδότησης, μέ τό να λές οτι οι εργαζόμενοι δεν θα κάνουν την
επανάσταση παρά μόνον εξαναγκασμένοι από την οικονομική τους
κατάσταση.

Πέρα απ' αυτές τις σκέψεις, έχει μεγάλη σημασία να φωτί-
σουμε τή θεμελίωση αυτής της σειράς τών χωρισμών, και ιδιαίτερα
εκείνης πού τελικά τους κατευθύνει όλους: τόν χωρισμό του «άμε-
σου» από τό «ιστορικό» –πού βρίσκεται σαν βάση της θέσης την
όποια οικειοποιείται ο πολιτικός-θεωρητικός όταν παρουσιάζεται
σαν επιστημονικός στρατηγός και χειρίζεται τις εκδηλώσεις της
δραστηριότητας τών εργαζομένων σαν δεδομένα του προβλήματος
τακτικής πού ή ιστορία τόν έχει, αυτόν, επιφορτίσει να επιλύσει.
Αυτή ή θεμελίωση είναι τό αξίωμα οτι την παρελθούσα, σημερινή
και μέλλουσα αλήθεια της ιστορικής εξέλιξης την κατέχει από τώρα
και στό εξής μά θεωρία ουσιαστικά ολοκληρωμένη, πού κι αυτή ή
ίδια κατέχεται από μά πολιτική οργάνωση· εξ ου αναγκαστικά
απορρέει οτι ο «ιστορικός ρόλος του προλεταριάτου» δεν είναι τέ-
τοιος παρά μόνο στο μέτρο πού αυτό κάνει αυτά πού ή θεωρία
γνωρίζει και αυτά πού αυτή προβλέπει οτι πρέπει να κάνει και θα
κάνει. Δεν είναι λοιπόν απλώς, κι ακόμα δεν είναι ουσιαστικά, τό
καπιταλιστικό αξίωμα της πρωταρχικότητας του οικονομικού πού
διακυβεύεται εδώ (μάλλον τό οικονομικό εννοείται στο βαθμό πού
εμφανίζεται, άπατηλά, σαν επιστημονικά θεωρητικοποιήσιμο και
προβλέψιμο)· αυτό πού διακυβεύεται είναι τό αξίωμα, πού υποτεί-
νει όλη την έλληνο-δυτική ιστορία, της απόλυτης κυριαρχίας του
θεωρητικού-θεωρητικού (théorique-spéculatif). «Δέν πρόκειται γι'
αυτό πού ο ένας ή ο άλλος προλετάριος ή ακόμα κι όλοκληρο τό
προλεταριάτο φαντάζεται κάποια στιγμή σαν σκοπό. Πρόκειται γι'
αυτό πού είναι τό προλεταριάτο και γι' αυτό πού, σύμφωνα μέ τό
είναι του, είναι ιστορικά εξαναγκασμένο να κάνει». Έγραφε ο
Μάρξ και μάλιστα ο νεαρός Μάρξ (*Η Αγία Οικογένεια*). 'Αλλά

ποιός γνωρίζει και κατέχει μέ σιγουριά, θεωρητικά, «αυτό πού είναι» τό προλεταριάτο; Ὁ Μάρξ στά 1845 –κι ἀκόμα καλύτερα, φυσικά, στά 1867. Πού είναι αυτό τό «είναι» τοῦ προλεταριάτου πού θά τό «ἐξαναγκάσει ἱστορικά νά κάνει» αυτό πού ἔχει νά κάνει; Στό κεφάλι τοῦ Μάρξ. Ποιά είναι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' ὄλους αὐτούς τούς φιλόσοφους πού ὁ Μάρξ χλευάζει ἀνελέητα γιατί περνοῦν τήν ἱστορία τοῦ κόσμου μέσα ἀπ' τή δική τους σκέψη, καί τόν ἴδιο τόν Μάρξ; Καμία. «Αὐτό πού ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος προλετάριος ἢ ἀκόμα κι ὀλόκληρο τό προλεταριάτο φαντάζεται», δηλαδή τό «ἄμεσο», καί γιά νά τό ποῦμε καθαρά, τό φαινόμενο ἢ τήν ἐπίφαση, κρύβει κι ἐδῶ, ὅπως παντοῦ, τό εἶναι ἢ τήν οὐσία, δεόντως ἀξεχώριστη ἀπό τήν ἀναγκαιότητα –πού παρουσιάζεται σάν «ἱστορικός» καταναγκασμός– καί ἀντικείμενο μιᾶς γνώσης στηριζόμενης σέ ἀναγκαίους λόγους. Σ' αὐτή τήν οὐσία –ἀλλά καί στήν ἐρμηνεία τῶν λίγο πολύ συμπτωσιακῶν φαινομενικοτήτων (ὅπως π.χ ἡ «παράσταση» πού ἔχουν οἱ ἐργάτες αὐτοῦ πού θέλουν) οἱ ὁποῖες συντάσσονται μ' αὐτή τήν οὐσία καί τελικά ὑποτάσσονται σ' αὐτήν– ἡ θεωρία καί μόνον αὐτή ἐπιτρέπει τήν προσπέλαση· μόνον αὐτή ἐπιτρέπει νά ἀναγνωρίζουμε ἐάν τό προλεταριάτο, κάνοντας αὐτό ἢ τό ἄλλο, δρᾷ ὑπό τό κράτος ἀπλῶν «παραστάσεων» ἢ ἐξαναγκασμένο ἀπό τό εἶναι του. Σέ ποιᾶ στιγμή μπορούμε τότε νά μιλοῦμε γι' αὐτονομία ἢ δημιουργικότητα τοῦ προλεταριάτου; Σέ καμία, κι ἀκόμη λιγότερο τή στιγμή τῆς ἐπανάστασης δεδομένου ὅτι αὐτή εἶναι γιά τό προλεταριάτο ἡ στιγμή τῆς ἀπόλυτης ὄντολογικῆς ἀναγκαιότητας, ὅπου ἡ ἱστορία τό «ἐξαναγκάζει» ἐπί τέλους νά ἐκδηλώσει τό εἶναι του –πού ὡς τότε ἄγνοεῖ, ἀλλά πού ἄλλοι γνωρίζουν στή θέση του. Μήπως τουλάχιστον ὁ Μάρξ, λέγοντας αὐτά, εἶναι αὐτόνομος; Ὁχι, εἶναι ὑποδουλωμένος στόν Χέγκελ, στόν Ἀριστοτέλη καί στόν Πλάτωνα: βλέπει (θεωρεῖ) τό εἶναι (εἶδος) τοῦ προλεταριάτου, ἐποπτεύει τήν ὑφή του, ἀνακαλύπτει τήν κρυμμένη δύναμή του (δύναμις) πού ἀναγκαστικά θά καταστεῖ ἐπαναστατικό ἐνέργημα (ἐνέργεια). Ἡ πρακτική προέκταση τῆς θεωρικῆς (spéculative) στάσης θά ἐπακολουθήσει τελείως φυσιολογικά, καί, οἱ λέξεις ἀλλάζοντας μέ τίς ἐποχές, ὁ χθесινός βασιλεύς-φιλόσοφος θά ὀνομασθεῖ στό τέλος κορυφαῖος τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιστήμης².

2 Μέ ἐκπληξη θά διαπιστώσει κανεῖς πῶς ὁ Λούκατς κι ὁ Γκράμσι, ὁ καθενας μέ τόν τρόπο του, προσπάθησαν στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ

Δέν είναι εύκολο νά αποκοπεί κανείς από μιά σταση που ριζώνει πολύ πιό βαθιά άπ' ό,τι ριζώνει στίς γνώμες, τίς έξωτερικές επιδράσεις, τίς ιδιαίτερες κοινωνικές καί ιστορικές καταστασεις μιά στάση που ριζώνει μέσα σ' αυτό που, επί τρείς χιλιετηρίδες καί ίσως ακόμη περισσότερο, είμαστε συνηθισμένοι νά θέτουμε σάν είναι, γνώση, αλήθεια, καί τελικά καί μέσα σέ σχεδόν άνυπέροβλητες αναγκαιότητες τής σκέψης. Τολμῶ νά πῶ πῶς μιῶ ἐν ἐπιγνώσει· γιατί ἐνώ ἡ κριτική τής γραφειοκρατίας καί του ἐκφυλισμοῦ τής ρωσικής ἐπανάστασης μέ ὀδηγοῦσε στήν ἰδέα τής αὐτονομίας του προλεταριάτου καί στίς ἀμεσες συνέπειές της: ὅτι δέν ὑπάρχει «συνείδηση» του προλεταριάτου ἔξω από αυτό τό ἴδιο, ὅτι ἡ ἐργατική τάξη δέν μπορεῖ νά ἀσκήσει τήν ἐξουσία της μέσα ἀπό ὅποια-δήποτε μορφή «ἐκπροσώπησης», ὅτι, ἂν δέν μπορεῖ ἡ ἴδια νά διευθύνει τόν ἑαυτό της καί νά διευθύνει τήν κοινωνία, κανείς δέν μπορεῖ νά τό κάνει στή θέση της (ὄλ. π.χ. ΣΒ, Μάρτης 1949, σελ. 184-189 του τόμ. 1.1), διατηροῦσα συγχρόνως γιά ἕνα διάστημα πάνω στό ἐπαναστατικό κόμμα (ἢ τήν ἐπαναστατική ὀργάνωση) μιά θέση που τό καθιστοῦσε πάντα, παρᾶ τούς πολλαπλούς μετριάσιμους καί ἐπανερμηνεῖες που ἔφερα σ' αὐτή τήν ἰδέα, μιά *de jure* «ἡγεσία» τής τάξης. Αυτό ἦταν ἡ συνέπεια τής φιλοσοφικής κατάστασης που σκιαγράφησα πιό πάνω. Σέ ἔσχατο στήριγμα, ὁ συλλογισμός του κειμένου «Τό ἐπαναστατικό Κόμμα» (Μᾶης 1949, σί αὐτόν τόν τόμο, σελ. 89 ἐπ.) εἶναι στήν πραγματικότητα ὁ ἐξής: ἡ τελικά δέν ξέρουμε τί λέμε, ἢ αὐτό που λέμε εἶναι ἀληθές—καί σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ πορεία του προλεταριάτου πρὸς τήν ἐπανάσταση θά εἶναι πραγμάτωση αὐτῆς τής ἀλήθειας, που ἐμεῖς ἀπ' τή μεριά μας ἐπεξεργαζόμαστε ἀπό τώρα στό θεωρητικό ἐπίπεδο. Τήν ἀδυναμία νά συμβιβάσῃ, στή μορφή, αὐτή ἡ ἰδέα μέ τήν ἰδέα τής αὐτονομίας του προλεταριάτου (που καθίσταται τελικά σ' αὐτές τίς συνθήκες τελείως τυπική) καί, στό περιεχόμενον, μέ τήν ἰδέα τής ἐπανάστασης ὡς ἀνατροπῆς τῶν κληρονομημένων τρόπων ζωῆς καί τής κληρονομημένης ὀρθολογικότητας (καί ἄρα ἐπίσης τῶν προεπαναστατικῶν θεωρητικῶν «ἀληθειῶν»), τήν εἶχα ἀναγνωρίσει ἀρκετά νωρίς (εἶναι ἡ «ἀντίφαση» που περιγράφεται στό κείμενο «Ἡ ἡγεσία του προλεταριάτου» του Ἰουλίου 1952, σ' αὐτόν τόν τόμο σελ. 105 ἐπ.)· ὅμως δέν ἦταν δυνατό, γιά τούς λό-

1920 νά θεωρητικοποιήσουν αὐτή τη θέση ὑπό τό κάλυμμα μιᾶς ἐπικλήσης στήν πράξη.

λους πού ἐξέθεσα ἤδη, νά ξεπεραστεῖ ἢ καλύτερα νά βραχυκυκλωθεῖ αὐτή ἡ ἀντινομία χωρίς νά τεθεῖ σέ ἀμφισβήτηση ἢ παραδοσιακή ἀντίληψη τῆς φύσης, τοῦ ρόλου καί τῆς καταστατικῆς θέσης (status) τῆς θεωρίας (καί σάν συνέπεια, ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμός). Ἐχοντας ἀρχίσει μέ τό πρῶτο μέρος τοῦ «Περιεχομένου τοῦ Σοσιαλισμοῦ» (γραμμένου τόν χειμῶνα τοῦ 1954-55), αὐτή ἡ ἀμφισβήτηση ἐπιταχύνθηκε ἀρκετά καί, στά μάτια μου, ἐμπλουτίσθηκε ἀπό τίς ἀπεργίες τοῦ 1955 στή Γαλλία, τήν Ἀγγλία καί τίς ΗΠΑ (ἀναλύσεις βρίσκονται πιο κάτω) καί ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1956 στή Ρωσία, Πολωνία καί Οὐγγαρία (βλ. τά κείμενα πού βρίσκονται στή *Γραφειοκρατική κοινωνία 2: Ἡ ἐπανάσταση κατά τῆς γραφειοκρατίας**). Οἱ συνέπειες πού ἀπορρέουν ἀπ' αὐτήν ὅσον ἀφορᾶ τήν ὀργάνωση τῶν ἐπαναστατῶν ἀγωνιστῶν εἶχαν καθαρά συναχθεῖ στό ἄρθρο «Ἀπολογισμός, προοπτικές, καθήκοντα» (Μάρτιος 1957, σ' αὐτόν τόν τόμο, σελ. 277 ἐπ.), στό *ΠΣ II* (Ἰούλιος 1957) καί τελικά στό *ΠΟ I* (γραμμένο τό καλοκαίρι τοῦ 1958).

Βρίσκονται λοιπόν ἐδῶ συγκεντρωμένα, γραπτά πού ἀφοροῦν τόσο τήν ὀργάνωση τῶν ἀγωνιστῶν, ὅσο καί τήν ἀνάλυση τῆς σημασίας τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου ἐργατικοῦ ἀγῶνα. Νέα κείμενα, πού θά ἐμφανιστοῦν στόν δεύτερο τόμο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, θά ἐπαναλάβουν τή συζήτηση τοῦ συνόλου αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Ὅμως ὑπάρχει ἓνα προκαταρκτικό ζήτημα πού πρέπει νά θίξουμε ἐδῶ: τό ζήτημα τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.

*
* *

Ἐκπλήσσοσα καί ἴσως προδηλότητα, συνοπτική κρίση πού θά καταθλίψει τίς εὐσυνείδητες ψυχές: τό ζήτημα τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος δέν τέθηκε ποτέ μέχρι σήμερα στά σοβαρά. Ὅτι παρουσιάζεται ἐν γένει σάν μιᾶ τέτοια ἱστορία, δέν εἶναι παρά περιγραφή μιᾶς ἀκολουθίας συμβάντων ἢ στήν καλύτερη περίπτωση ἀνάλυση τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου μεγάλου «γεγονότος» (ἡ Κομμουνία, ἡ Ρωσική ἐπανάσταση, ὁ Ἰούνιος τοῦ 1936 κλπ.). Ὅσο γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ συνόλου αὐτῶν τῶν γεγονότων καί συμβάντων, τή διερεύνηση τοῦ νοήματος αὐτῶν πού διαδραματίσθηκαν

* Ὑπο ἐκδ., Ἀθῆνα Βέργος (Στ' Ἐκδ.)

ἐδῶ καί δύο (καί μᾶλλον ἔξι) αἰῶνες σέ ἓναν αὐξανόμενο ἀριθμῶ χωρῶν καί τελικά σ' ὄλον τόν πλανήτη, οἱ ἐπιλογές πού διαθέτουμε εἶναι περιορισμένες. Ὑπάρχει ἡ σταλινική ἀγιογραφία (π.χ. ἡ *Ἱστορία τοῦ ΚΚΣΕ (μπ.)*), ὅπου μποροῦμε νά δοῦμε τούς μεγαλοφυεῖς μηχανικούς τῆς ἀτμομηχανῆς τῆς ἱστορίας νά τήν προχωροῦν παρά τίς ἐνέδρες καί τά ἐμπόδια πού συσσωρεύονται πάνω στίς σιδηροτροχιές ἀπ' τούς καπιταλιστές καί τούς χαφιέδες τους. Ὑπάρχει τό τροτσικιστικό μελόδραμα, μιᾶς ἀτέλειωτης θλίψης, ὅπου μιᾶ προλεταριακή ἐπανάσταση, ἀντικειμενικά ὄριμη ἐδῶ κι ἑξήντα χρόνια, φτάνει κάθε φορά κοντά στήν ἐπιτυχία –καί κάθε φορά ἀποτυγχάνει ἀπό τά «λάθη» καί τίς «προδοσίες» τῶν κακῶν ἡγετῶν πού ἀνεξήγητα ἔδωσε στόν ἑαυτό της. Ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ μὴ συμφωνικές παραλλαγές μερικῶν φιλοσόφων ἐξίσου ξένων πρὸς τήν ἐπανάσταση ὅσο καί πρὸς τόν μαρξισμό, καί μέ ἐξίσου μεγάλο ἐνδιαφέρον καί γιά τά δύο, οἱ ὁποῖοι πότε θέτουν στόν ἑαυτό τους τό ἐρώτημα μήπως καί ἐκτροχιάστηκε ἡ παγκόσμια ἱστορία ἀπό τά 1923 καί μετά, πότε θέλουν νά ἀποκτήσουν τήν ἀλήθεια ἐνός αἰῶνα πραγματικῆς ἱστορίας σάν ὑπο-προϊόν μιᾶς νέας «ἀνάγνωσης» τῶν *Χειρογράφων* τοῦ 1844 ἢ τῶν *Grundrisse* τοῦ 1857 (ἀλλ' ἴσως ἡ ἀλήθεια αὐτή, καταχωνιασμένη σέ ἓνα τετράδιο τοῦ 1843 καταστράφηκε γιά πάντα ἀπό τήν τροχτική κριτική τῶν ἀρouraίων, ὀφείλουμε λοιπόν νά παραμείνουμε ἀνεπανόρθωτα τυφλοί ὡς πρὸς αὐτό πού μᾶς περιβάλλει;), καί πότε τελικά ἐπαναδραστηριοποιώντας τόν καρτεσιανισμό πού ἔχουν πιεῖ μέ τό γάλα τοῦ λυκειάρχῃ τους, χλευάζουν τήν ἰδέα μιᾶς ἱστορίας τοῦ προλεταριάτου καί δέν ἐνδιαφέρονται παρά μόνο γιά τίς πράξεις ἐνός ἠθικοπολιτικοῦ cogito στόν ἀγῶνα πού διεξάγει ἀπέναντι στό ἀπόλυτο κακό, cogito τοῦ ὁποῖου ὁ Στάλιν, ὁ Ντυκλό, ὁ Γκομούλκα καί ὁ Μάο τούς φάνηκαν μέ τή σειρά ὁ καθένας σάν παραδείγματα ἰνσάρκωσης.

Προσπαθοῦμε νά πάρουμε ἐδῶ τόν ὄρο ἱστορία σέ ὄλο του τό βάθος. Ὑπάρχει βέβαια μιᾶ τεράστια φιλολογία πάνω στήν «ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος», γιά μιᾶ ὀρισμένη χώρα ἢ γιά μιᾶ ὀρισμένη περίοδο. Ἀλλά ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις (ἀνάμεσα στίς ὁποῖες τό ἀξιοθαύμαστο βιβλίο τοῦ E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*³) ἡ φιλολογία αὐτή ἀνήκει σ' αὐτό πού

3 Gollancz, 1963 ἀναθεωρημένη ἐκδοση, Pelican, 1968, φυσικά, ἔν λ.α.

ονομάστηκε ιστορία τῶν γεγονότων. Σ' αὐτήν οἱ ἡμερομηνίες τῶν ἀπεργιῶν καί τῶν ἐξεγέρσεων ἀντικαθιστοῦν τίς ἡμερομηνίες τῶν μαχῶν, τά ὀνόματα τῶν ἀρχηγῶν ἢ τῶν ἡρωικῶν ἀγωνιστῶν ἐκεῖνα τῶν βασιλιάδων καί τῶν στρατηγῶν· κάποτε, ἡ ἔμφαση δίνεται στή δράση τῶν μαζῶν, κάτι πού εἶναι ἤδη πιό ἱκανοποιητικό, ἀλλά καθόλου ποιοτικά διαφορετικό. Εἶναι περιττό νά ὑπενθυμίσουμε τό ἐνδιαφέρον μιᾶς τέτοιας ἱστοριογραφίας, καί τά δοῖά της.

Ἐπίσης μιά φιλολογία πού ἀναπτύσσεται ἐδῶ καί πολὺν καιρό καί ἡ ὁποία (ὀπως καί ἡ γενική ἱστοριογραφία) προσανατολίζεται στή στατιστική, οἰκονομική, κοινωνιολογική ἢ πολιτιστική ἀνάλυση τῶν καταστάσεων πού λανθάνουν κάτω ἀπό τὰ γεγονότα καί τίς κινήσεις τοῦ προλεταριάτου· μποροῦμε νά τήν ὀνομάσουμε, ἔλλειψει καλύτερου ὄρου, ἀναλυτική ἱστοριογραφία. Ἀκόμα λιγότερο ἀπ' τήν προηγούμενη περίπτωση μποροῦμε νά ἀμφισβητήσουμε τό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει. Εἶναι προφανῶς οὐσιώδες νά γνωρίζουμε τήν ποσοτική ἐξέλιξη τοῦ προλεταριάτου, τήν ἀναλογία του ὡς πρὸς τόν συνολικό πληθυσμό, τή γεωγραφική, βιομηχανική καί κατά ἐπαγγέλματα κατανομή του, τήν ἐσωτερική του διαφοροποίηση καί τίς τροποποιήσεις πού αὐτή ὑπέστη, τήν ἐξαφάνιση παλαιῶν ἐπαγγελμάτων καί τήν ἐμφάνιση νέων ειδιοτήτων, τήν ἐξέλιξη τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου καί τοῦ τρόπου ζωῆς, τήν ἀπόκλιση τους σέ σχέση μέ τὰ ἄλλα κοινωνικά στρώματα, τίς ἀλλαγές στά ἥθη, στίς συλλογικές νόρμες, στό λεξιλόγιο, στίς παραστάσεις, στίς προσδοκίες, τή σχέση τῶν ἐργατικῶν στρωμάτων μέ τίς ὀργανώσεις καί τίς ἰδεολογίες πού τὰ ἐπικαλοῦνται ἢ μέ τούς θεσμούς καί τούς κανόνες τῆς κατεστημένης κοινωνίας –ὀπως εἶναι οὐσιώδες νά συνδεθοῦν αὐτά τὰ φαινόμενα μεταξύ τους καί μέ τή γενική ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί μέ ἐκεῖνες τίς πλευρές της πού ἐπηρεάζουν περισσότερο τήν ἐργατική κατάσταση (τεχνικές ἀλλαγές, οἰκονομικοί κύκλοι, μακροχρόνιες μεταμορφώσεις τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης κλπ.). Χωρίς μιά τέτοια θετική γνώση –γιά τήν ὁποία ἐξάλλου δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνᾶμε ὅτι εἶναι, ὀπως κάθε θετική γνώση, οὐσιαστικά ἀτέλειωτη καί, πέραν ἀπό τίς ἐξαγ-

βουμε ὑπόψη μερικές προνομιακές «στιγμές» τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, σέ αὐτές τίς ἐξαιρέσεις ἀνήκουν ἐπίσης καί τὰ ἱστορικά γραπτά τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς, ἢ *Ἱστορία τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης* τοῦ Τρότσκι, ἢ *Πάλη τῶν τάξεων στήν πρώτη Δημοκρατία* τοῦ Daniel Guérin καί μερικά ἄλλα ἔργα.

μενες πρωτοκόλλων, αιωνια μετέωρη ως προς τό κυρος της— δεν υπάρχει πρόσβαση στο αντικείμενο μέσα σέ μιά τέτοια γνώση και μέσω αυτής παρουσιάζεται το αντικείμενο σ' αυτή τήν περίπτωση.

Ἄλλά ἀκριβῶς, ποιό «αντικείμενο», καί ποιά εἶναι ἡ καταστατική του θέση; Ἄς παραμερίσουμε πρὸς στιγμὴν τίς συνηθισμένες ἀπαντήσεις —θά ἐπανέλθουμε σ' αὐτές— κι ἄς διαπιστώσουμε ὅτι το ἰχώθημα τίθεται πάντοτε δυνάμει ἀπὸ τήν ἱστορική ἐρευνα ἔστω καὶ ἂν οἱ ἱστορικοί τό ἀγνοοῦν ἢ κάνουν σάν ἡ ἀπάντηση νά εἶναι αὐτονόητη. Ὅποιο κι ἂν εἶναι τό εἰδικό πεδίο πού θεωροῦμε, ὁ ἱστορικός θέτει πάντα τό αἴτημα τῆς ὑπαρξης μιᾶς ἱστορικής ὄντοτητας πού στηρίζει τήν ἐνότητα τῆς ἐργασίας του. Ἄν ἀρνεῖται νά τό θέσει, καί νά τό θέσει στὸν ἑαυτό του, σάν γενικό ἐρώθημα, τό ἐπιλύει πάντα στήν πράξη σάν συγκεκριμένο ἐρώθημα. Βεβαίως, τοῦ ἐμφανίζεται σχεδόν ἀποκλειστικά σάν νά ἀφορᾶ τά σύνορα τοῦ ἰδιαίτερου θέματός του, σάν ἡ ὀριοθέτηση καί ὁ περιορισμός τοῦ θέματος, ἄρα σάν οὐσιαστικά ἀρνητικό ἐρώθημα: τί εἶναι αὐτό πού δέν ἀνήκει σ' αὐτό τό πεδίο, πού σταματάει μιά ὀρισμένη περίοδος. Ἄλλά προφανῶς ὑπάρχει κάτι πολύ περισσότερο στήν ὑπόθεση: αὐτή ἡ ἀρνηση εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη μιᾶς μή ρητῆς θέσης, κι αὐτή ἔχει γιά μᾶς σημασία.

Πρὶν προχωρήσουμε περισσότερο, εἶναι χρήσιμο νά ἀνοίξουμε μιά παρένθεση. Τό θέμα μας εἶναι τό ζήτημα τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος δέν μπορούμε νά τό συζητήσουμε χωρὶς νά ἀναπτύξουμε μιά σειρά ἀπὸ σκέψεις πού μποροῦν νά φανοῦν ἀφηρημένες, «φιλοσοφικές», ἄχρηστες, κι ἀκόμα γελοῖες σ' αὐτοὺς πού διακηρύσσουν ὅτι δέν ἐνδιαφέρονται παρά μόνο γιά τὴ δράση καί τὴν πάλη. Αὐτοὶ θά ἔπρεπε ἴσως νά σταματήσουν γιά μιά στιγμὴ τό πάλημα, καί νά προσπαθήσουν νά μετρήσουν τό ἀνυπολόγιστο βάρος ἀπλοϊκῆς μεταφυσικῆς πού μεταφέρει ἡ πιό ἀσήμαντη φράση τῶν προκηρύξεών τους, ἡ φαινομενικά πιό ἀπλή καί πιό στέρεα ἰδέα πού ἔχουν στό κεφάλι τους. Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἀρέσει στοὺς ὑπουργοὺς Οἰκονομικῶν καί στοὺς καπιταλιστές νά σκέφτονται τὸν ἑαυτό τους σάν «ἄνθρωπο τῆς δράσεως» καί νά πιστεύουν ὅτι οἱ ἰδέες τους γιά τὴν φιλελεύθερη οἰκονομία, τὴν ἰσοσκέλιση τοῦ προϋπολογισμοῦ ἢ τὴ ρήτρα χρυσοῦ εἶναι ἀκλόνητα διδάγματα τῆς πραγματικότητας καί τῆς πρακτικῆς, πού τοὺς ἐπιτρέπουν νά περιφρονοῦν τίς νεφελώδεις θεωρίες τῶν θεωρητικῶν —ξεχνώντας, καί πιό συχνά ἀγνοώντας, ὅτι αὐτά πού πρεσβεύουν δέν εἶναι παρά τό νουστό διάλυμα κάποιων νεφελωδῶν θεωριῶν

μερικῶν οἰκονομολόγων τοῦ 18ου αἰώνα. Ἔχει ἐπίσης παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ λιγότερο ἐξυπνοὶ ἐπιστήμονες καγχάζουν ὅταν τοὺς ὑπενθυμίζει κανεὶς τὰ φιλοσοφικά ζητήματα πού βρῖσκονται στή βάση τῆς δραστηριότητάς τους –γιά τό μόνο λόγο ὅτι βρῖσκονται δυθισμένοι σ' ἕναν μεταφυσικό ὠκεανό τόσο πυκνό (γεμάτον ἀπ' αὐτές τίς καταπληκτικές κατασκευές πού εἶναι τὰ «πράγματα», οἱ «αἰτίες», τὰ «ἀποτελέσματα», ὁ «χῶρος», ὁ «χρόνος», ἡ «ταυτότητα», ἡ «διαφορά» κλπ.) πού προφανῶς δέν μποροῦν νά δοῦν τίποτα μέσα σ' αὐτόν. Ὅμως ἀκόμα πιά σοβαρή εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἀγωνιστῆ πού μιλάει ὅλη τήν ὥρα γιά τάξεις, γιά ἱστορικούς νόμους, γιά ἐπανάσταση, γιά σοσιαλισμό, γιά παραγωγικές δυνάμεις, γιά κράτος καί ἐξουσία, πιστεύοντας περίεργα ὅτι σ' αὐτές τίς λέξεις, καί στή χρήση πού τοὺς κάνει, οἱ ἰδέες δέν ἔχουν καμιά θέση, ὅτι πρόκειται γιά παράξενα πράγματα συνάμα στέρα καί διαφανή –καί ὁ ὁποῖος, γι' αὐτόν τόν λόγο, εἶναι ὑποδουλωμένος ὀλοκληρωτικά σέ παρωχημένες θεωρητικές καί φιλοσοφικές ἀντιλήψεις πού ὀρισαν τίς σημασίες τῶν λέξεων· ἀκόμη περισσότερο ὑποδουλωμένος, γιατί δέν θέλει νά ξέρει οὔτε ποιές εἶναι αὐτές οἱ ἀντιλήψεις, οὔτε ἀπό πού προέρχονται, καί συνεπῶς οὔτε πού, τελικά, τόν ὀδηγοῦν. Ἄς μπορούσε γιά μιά φορά, ἐνῶ ἐτοιμάζεται πάλι νά διαβεβαιώσει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων, νά σκοντάψει στή μέση τῆς φράσης τοῦ ἀναρωτώμενος: πού καί πότε ἔμαθα τί εἶναι ἡ ἱστορία, ἡ ἀνθρωπότητα, ἡ πάλη καί οἱ τάξεις;

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μᾶς ἄκουσε· κι ἄς πάρουμε π.χ. τή Ρώμη. Τί εἶναι ἡ Ρώμη (ἡ «ρωμαϊκή ἱστορία»); Ποιά εἶναι ἡ φύση καί ἡ προέλευση αὐτῆς τῆς ἐνότητος πού μοιραῖα προυποθέτουμε ὅταν μιλοῦμε γιά «ἱστορία τῆς Ρώμης»; Ποιά εἶναι ἡ σχέση πού συνθέτει τοὺς ἀγῶνες τῶν πληθειῶν ἀπό τόν 5ο ὡς τόν 2ο π.Χ. αἰώνα καί τόν Ἡλιογάβαλο, τήν ὀργάνωση τῆς λεγεῶνος καί τήν *jurisdictio* τῶν πραιτῶρων, τοὺς λόγους τοῦ Κικέρωνα, τήν ἀνάπτυξη τοῦ *colonus*, καί τό τεῖχος τοῦ Ἀδριανοῦ; Ὅλα αὐτά «ἀνήκουν» στήν ἱστορία τῆς Ρώμης· ἀλλά «ἀνήκουν» μέ ποιά ἔννοια; Ἀσφαλῶς ὄχι μέ τήν ἔννοια πού ὁ ἀριθμός 2 ἀνήκει στό σύνολο τῶν φυσικῶν ἀκεραίων· οὔτε ἀκόμα μέ τήν ἔννοια πού ἡ Γῆ ἀνήκει στό ἡλιακό σύστημα οὔτε ἀκόμα μέ τήν ἔννοια πού τό ὄνειρο τῆς ἐνεσης στήν Ἴρμα ἀνήκει στόν Φρόντ. Ὅτι ἕνας ἑτερόκλητος συνδυασμός ἐξωτερικῶν κριτηρίων (τίς περισσότερες φορές ἀπλή κληρονομιά μιᾶς «ἐπιστημονικῆς» παράδοσης) ἐπιτρέπει καλῶς ἢ κα-

κῶς στὸν ἱστορικο νά ὀριοθετήσῃ τὴν καθημερινή του ἐργασία, εἶναι προφανές· προφανές εἶναι ἐπίσης ὅτι αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐπαρκέσῃ, παρά ἂν μόνον ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὴν κατανομή τῶν πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν ἢ (κάτι πού εἶναι ἤδη λιγότερο ἀπλό) γιὰ τὴν βιβλιοταξινόμηση.

Δέν θά ἀξίζε τὸν κόπο νά μιλήσουμε γι' αὐτά τὰ ἐξωτερικά κριτήρια (καί γιὰ τίς συνηθισμένες ἀπαντήσεις γιὰ τίς ὁποῖες κάναμε νύξη πιό πάνω) ἐάν ἡ σύντομη ἀναφορά σ' αὐτά δέν μᾶς ἐπέτρεπε νά φωτίσουμε ὀρισμένες πτυχές τοῦ ὑπὸ συζήτηση θέματος καί τῆς μή-συνειδητῆς μεταφυσικῆς πού ὑποτείνει, κι ἐδῶ ἀκόμα, τὰ διάφορα εἶδη «ἐπιστημονικῆς» στάσης. Δανεισμένες, κατὰ γενικό κανόνα, ἀπὸ τίς «φυσικῆς» ἔννοιες καί ἀπὸ τὴν καθημερινή ἐννοιολογία, στηρίζονται ὅπως κι αὐτή ἢ τελευταία, σὲ μιὰ ἀπλοϊκὴ μεταφυσικὴ τῆς «οὐσίας». Μόλις ἐγκαταλείψουμε τίς τετριμμένες περιπτώσεις δέν ὑπάρχει κανένα κριτήριο πού, θεωρημένο ξεχωριστά, νά εἶναι ἀποφασιστικό, δέν ὑπάρχει κανένας συνδυασμός τους πού νά παρέχει τίς ἀναγκαῖες καί ἱκανές συνθήκες γιὰ τὴ συγκρότηση ἑνὸς ἱστορικοῦ ἀντικειμένου. Δέν εἶναι ἡ ἐνότητα τῆς γλώσσας πού θεμελιώνει τὴν ἐνότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, μὰ καί (ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ «ἐνότητα» τῆς γλώσσας μέσα ἀπ' τὴν ἱστορία τῆς μᾶς παραπέμπει σ' ἕνα ἄλλο αἶνιγμα) τὸ ἀνατολικὸ ἡμῶν τῆς Αὐτοκρατορίας ἀποτελεῖ μέρος τοῦ χωρὶς νά ἔχει ποτὲ ἐκλατινισθεῖ· οὔτε ἀκόμα ἡ συνέχεια τῶν κρατικῶν (ἢ πιό γενικά «θεσμικῶν») δομῶν, δεδομένου ὅτι αὐτὴ διατηρεῖται μέχρι τέλους τοῦ Βυζαντίου, καί τὸ Βυζάντιο δέν εἶναι Ρώμη· κι οὔτε ἀκόμα ἡ σύνδετη γεωγραφικὴ περιοχὴ στὴν ὁποία ἐκτυλίσσεται αὐτὴ ἡ ἱστορία, δεδομένου ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ ἱστορία εἶναι ἐκείνη πού δημιουργεῖ αὐτὴ τὴν γεωγραφικὴν περιοχὴ σάν ἱστορικὰ σύνδετη (ἢ ὀλοκληρῶνει αὐτὴ τὴν δημιουργία), κι ἐφ' ὅσον ἄλλες ἱστορικὲς διαδικασίες θά σπάσουν κατόπιν τὴν ἐνότητά της (ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει θά τροποποιήσουν βαθιὰ τοὺς χαρακτῆρες της). Ἐάν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, θέσουμε αὐτὴ τὴν ἐνότητα σάν ἐνότητα «αἰτιακῶν» ἀλυσσώσεων, «ἐπιδράσεων» καί «ἀλληλεπιδράσεων», πῶς μπορούμε νά μὴν δοῦμε –ἐκτός κι ἂν ἔχουμε νά κάνουμε μὲ τὴν πλασματικὴ περιπτώση μιᾶς ἀπόλυτα μονωμένης ἱστορικῆς ὄντητας– ὅτι κάθε τομὴ στὸν ἱστό τῶν συνδέσεων περιλαμβάνει ἀναγκαστικά ἕνα βαθμὸ αὐθαιρεσίας, κι ὅτι θά ἔπρεπε νά τὴν δικαιώσουμε κατὰ βάθος, ἂν δέν θέλουμε νά καταστήσουμε τὸ ἱστορικὸ ἀντικείμενο ἕνα καθαρὸ κατασκευάσμα τοῦ ἱστορικοῦ; Εἶναι τελείως νόμιμο νά μι-

λούμε για τόν μεσογειακό κόσμο τήν εποχή του Φιλίππου του 2ου. άλλ' ἐξίσου νόμιμο νά αναρωτηθούμε ὡς πρός τί καί γιατί πρόκειται ἐδῶ γιά ἕναν κόσμο;

Ἡ ἀναγνώριση αὐτοῦ τοῦ βαθμοῦ αὐθαιρεσίας ὁδηγεῖ τίς περισσότερες φορές σέ ἕνα ψευδοκριτικιστικό ἐξτρεμισμό (τόν ὁποῖον ἔρχονται νά συναντήσουν ὁ θετικισμός καί ὁ πραγματισμός): «Τά γεγονότα λαξεύονται ἀπ' τή συνείδηση μέσα στό ἄμορφο ὑλικό τοῦ δεδομένου», ὁ ἱστορικός (ὅπως καί ὁ φυσικός) ἐπιβάλλει ἡγεμονικά σέ ἕνα χαῶδες ὑλικό μιᾶ ὀργάνωση, τίς ἀρχές τῆς ὁποίας ἀντλεῖ μόνον μέσα ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τῆς θεωρητικῆς του συνείδησης. Ἦδη αὐτή ἡ ἀποψη εἶναι ἀστήρικτη δταν πρόκειται γιά τή θεώρηση τῆς φύσης, ὅπου ἡ συνείδηση δέν μπορεῖ νά λαξεύσει ὅτιδήποτε, ἤ μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, οὔτε ἐπίσης νά ἐγγυηθεῖ ὅτι οἱ μορφές πού κατασκευάζει θά βροῦν ἀναγκαστικά ἕνα ὑλικό πού νά τούς «ἀντιστοιχεῖ». Καί γίνεται παράλογη δταν πρόκειται γιά τήν κοινωνία καί τήν ἱστορία. Γιατί ἐδῶ, τό ἴδιο τό «ὑλικό» παρέχεται σάν ὀργανωμένο καί αὐτο-ὀργανωμένο, τίθεται σάν μορφῶνον-μόρφωμα. Ὁ ἱστορικός μπορεῖ νά ἔχει πολλά νά πεῖ γιά τόν ἀληθινό ἢ ἀπατηλό χαρακτήρα τῆς ἐνότητας τοῦ ἀθηναικοῦ δήμου, τοῦ ρωμαικοῦ λαοῦ ἢ τοῦ σύγχρονου προλεταριάτου· δέν σταματάει ὅμως νά συναντᾷ στό «ὑλικό» του προτάσεις ὅπως ἔδοξε τῇ βουλῇ καί τῷ δήμῳ, *senatus populusque Romanus*,... ἢ ἕνα πλῆθος πού τραγουδᾷ: «Παραγωγοί, ἄς σωθοῦμε μόνονι μας». Πιο γενικά, ἀκόμα κι ἂν μέ τήν ἀνάλυση ἀποδεικνύεται ἀπάτη, μῦθος ἢ ἰδεολογία, ἡ αὐτοαναφορά εἶναι συστατικό στοιχεῖο μέσα στό πραγματικό τοῦ ἀτόμου, τῆς φυλῆς, τοῦ λαοῦ. Μπορεῖ ἄλλωστε νά εἶναι ἀπλός μῦθος ἢ ἰδεολογία; Ἀκόμα κι ἂν τό περιεχόμενό της εἶναι μυθικό ἢ ἰδεολογικό, πιο γενικά φαντασιακό –εἶναι καί φαντασιακό κατ' ἀνάγκην, καί πάντοτε–, ἡ ὑπαρξή της ὑπερβαίνει αὐτόν τόν τύπο ἀνάλυσης γιατί χωρίς τό γεγονός μιᾶς παράστασης τοῦ ἀνήκειν ἀπό κοινοῦ σέ μιᾶ φυλή ἢ σ' ἕναν λαό (καί ὅποιο κι ἂν εἶναι τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς παράστασης) δέν ὑπάρχει φυλή ἢ λαός –ὅπως καί δέν ὑπάρχει ἄτομο χωρίς τό γεγονός μιᾶς συνταυτιστικῆς παράστασης, ὅσο ἀπατηλό κι ἂν εἶναι τό περιεχόμενό της. Ἀλλά ἡ αὐτοαναφορά τῶν Ἀθηναίων, τῆς Ρώμης ἢ τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἡ ἀναφορά τίνος σέ τί; Ἐδῶ ἀκριβῶς ὁ καρτεσιανός φιλόσοφος καί ὁ θετικός ἐπιστήμων (στούς ὁποίους χωρίς καμιᾶ ἀμφιβολία ἡ αὐτοαναφορά τοῦ Παπαδόπουλου στόν Παπαδόπουλο φάνηκε πάντοτε ξεκάθαρη καί ἀναμφίβολη) ἀντί νά τά

μασούν σηκώνουν τους ὄμους τους, μιλοῦν για καταχρηστικές ολοκληρώσεις καί καταγγέλλουν τήν κατασκευή πλασματικῶν ὑποστασίων καί διανοητικῶν ὄντων.

Ἄς θεωρήσουμε, πιά γενικά, αὐτό πού βρίσκεται στήν καρδιά κάθε κοινωνικο-ἱστορικοῦ σχηματισμοῦ: τό σύμπλεγμα, ἢ καλύπτει: τό μάγμα τῶν κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν, μέσα στις ὁποῖες καί μέσα ἀπ' τίς ὁποῖες ὀργανώνεται καί ὀργανώνει τόν κοσμο του⁴. Ἐνας κοινωνικο-ἱστορικός σχηματισμός συγκροτεῖται αυτοθεσμιζόμενος, κι αὐτό σημαίνει κατά πρότο (ἄν καί μή μοναδικό) λόγο: ἐγκαθιδρύοντας ἕνα μαγία κοινωνικῶν (πού ἰσχύουν γιά ὅλα τά μέλη τοῦ σχηματισμοῦ χωρίς ἀναγκαστικά νά εἶναι γνωστες σάν τέτοιες) φαντασιακῶν (μή ἀναγωσιμῶν σέ ἕνα «πραγματικό» ἢ ἕνα ὁποιοδήποτε «ὀρθολογικό») σημασιῶν (ὄρων καί παραπομπῶν). Ἡ θεωρητική ἀνάλυση μπορεῖ νά ἐπιχειρήσει μιά σειρά ἀπό ἀπο-συνθέσεις καί ἀνα-συνθέσεις σ' αὐτό πού ἐκδηλώνεται στήν ἐπιφάνεια τοῦ θεωρούμενου σχηματισμοῦ (δείχνοντας π.χ. ὅτι οἱ πιά σημαντικές συνδέσεις δέν βρίσκονται ἐκεῖ πού οἱ πρωταγωνιστές πιστεύουν ρητά ὅτι τοποθετοῦνται) ὅμως αὐτό πού θά βρεῖ, σάν ἀρχή καί σάν ἀποφασιστική στιγμή τῆς λανθάνουσας ὀργάνωσης πού θά ἀποκαλύψει, θά εἶναι πάλι ἕνα μάγμα φαντασιακῶν σημασιῶν, πού ἔχει τεθεῖ ἀπό τόν θεωρούμενο κοινωνικο-ἱστορικό σχηματισμό καί τροποποιηθεῖ στή διάρκεια τῆς ἱστορίας του – πιά συγκεκριμένα πού ἡ συνεχῆς τροποποίησή του ἀποτελεῖ μιά ἀποφασιστική διάσταση αὐτῆς τῆς ἱστορίας– μάγμα πού ἀπέναντί του ἡ ἀνάλυση δέν εἶναι ἐλεύθερη. Γιατί οἱ δυσκολίες πού συναντοῦμε ὅταν πρόκειται νά συλλαβούμε καί νά περιγράψουμε, με ὄρους κατανοητοῦς γιά μᾶς, τέτοιες σημασίες ἄλλων ἐποχῶν καί τόπων (δυσκολίες πού καταλήγουν ἐξᾴλλου σέ ἔσχατη ἀπορία), ἀντί νά ἀφήνουν «ἐλεύθερη» τήν ἐπανακατασκευή πού κάνουμε, παρ' ὅσον ἀκριβῶς γι' αὐτό πού, ἀνεξάρτητα ἀπ' τίς κατασκευές μας, τῶν ἀντιστέκεται. Ἀλλά ἀρκεῖ νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι, ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ θεωρητικοῦ, τό ὑλικό, τό ἴδιο τό ἀντικείμενο (καί τοῦ ἀπαγορεύσει νά κάνει κεντρική σημασία τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας τοῦ Μπαλί τόν ἀπεριοριστο πλουτισμό καί τήν ἀπεριοριστή ἀνάπτυξη – ἢ τήν ἀγιότητα κυρίαρχη σημασία τῆς καπιταλισ-

⁴ Βλ. *ΜΕΘ* IV καί V, πού ἔχει ξαναδημοσιευθεῖ τώρα στο βιβλίο *L' institution imaginaire de la société*, Παρίσι, Seuil, 1975, 1977. (*Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα, Βέργος, ὑπό ἐκδ.)

στικῆς κουλτούρας.

Κανένα φιλοσοφικό ἢ ἐπιστημολογικό τέχνασμα δέν μπορεῖ λοιπόν νά ἐξαλείψει τό *ἰδιαίτερο εἶναι* τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ ἀντικειμένου κανένα δέν μπορεῖ νά ἀποκρύψει τό γεγονός ὅτι ἡ Ρώμη, ἡ Ἀθήνα, ὁ Πελοποννησιακός πόλεμος, ὁ κόσμος τῆς εὐρωπαϊκῆς φεουδαρχίας, ἡ ρομαντική μουσική, ἡ Ρωσική ἐπανάσταση *ὑπάρχουν* (ὑπῆρξαν) ἐξίσου, ἂν ὄχι περισσότερο, μέ τά τραπέζια, τούς Γαλαξίες ἢ τούς τοπολογικούς διανυσματικούς χώρους. Αὐτοῖς πού δέν μποροῦν νά τό δοῦν αὐτό, θά ἔπρεπε νά ἀποφεύγουν νά μιλάνε γιά κοινωνία καί ἱστορία, καί ν' ἀσχοληθοῦν μέ τά μαθηματικά, τήν κρυσταλλογραφία ἢ τήν ἐντομολογία (ἀποφεύγοντας προσεκτικά, ἀκόμα καί σ' αὐτούς τούς χώρους, τά θεωρητικά ζητήματα). Ὁ Πλάτων μιλοῦσε γιά ἐκείνους γιά τούς ὁποίους ὑπάρχει μόνο «αὐτό πού μποροῦν νά συλλάβουν μέ τά χέρια τους». Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δέν ἔχει χέρια ἔχει μόνον ὄργανα καί ὀργανικές (ψευδο-) ἔννοιες. Δέν ὑπάρχει λοιπόν γι' αὐτόν παρά μόνον ὅ,τι τά ὄργανα πού διαθέτει μποροῦν ν' ἀδράξουν, ὅ,τι ἐπιδέχεται ἐννοιοποίηση μέ τήν πιό φτωχή ἔννοια τοῦ ὄρου, ὅ,τι δέχεται νά τυποποιηθεῖ ἢ νά μπεῖ σέ ἐξισώσεις. Πρεπεῖ νά στιγματισθεῖ σήμερα ἡ ἀπάτη πού παριστάνει σάν μόνη πραγματικότητα αὐτήν πού ὑπακούει (ἐν μέρει, προσωρινά καί εἰρωνικά) σέ μερικούς φτωχοῦς κανόνες ἐννοιοποίησης, ὑπολογισμοῦ καί «δομικῆς» κατάταξης

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά στό ἐρώτημα τό ἀνακινούμενο ἀπό τό ἰδιαίτερο εἶναι τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ ἀντικειμένου, ἐρώτημα πού ἀρχίζει μέ τό: ὡς πρός τί, καί γιατί, αὐτή ἡ ἀνεξάντλητη σειρά γεγονότων ἀνήκει στήν ἱστορία τῆς Ρώμης, καί καταλήγει στο τί εἶναι αὐτό πού, κατά τή διάρκεια δέκα αἰώνων, φτιάχνεται σάν Ρώμη; (Ἐρώτημα πού δέν μποροῦμε οὔτε νά συγχέουμε μέ αὐτό τό ἄλλο οὔτε νά τό ξεχωρίζουμε ἀπόλυτα ἀπ' αὐτό, καί πού εἶναι, πῶς παρουσιάζεται ἡ Ρώμη στίς ἄλλες κοινωνικο-ἱστορικές ὀντότητες, καί πῶς κατανοεῖται ἀπό αὐτές, πού φυσικά συμπεριλαμβάνει τήν, ἐπιστημονική ἢ φιλοσοφική, σύλληψη τῆς Ρώμης ἀπό μᾶς σήμερα. Πάνω στό πεδίο πού δημιουργεῖται ἀπ' αὐτή τή σύλληψη, μπορεῖ νά ὑπάρξει ὁ λόγος πού παρουσιάζουμε ἐδῶ, ὅπως καί ἡ ἀνασκευή του, ἀλλά καί ὁ ἕνας καί ἡ ἄλλη δέν εἶναι δυνατοί παρά μόνον ἂν κάτι δίδεται σάν Ρώμη). Συγχρόνως ὀφείλουμε νά ἀναρωτηθοῦμε: γιατί αὐτό τό ἐρώτημα φαίνεται νά ὑπῆρξε μέχρι σήμερα ἀντικείμενο μιᾶς λυσσαλέας ἀπάρνησης;

Ὁ τύπος τοῦ εἶναι στόν ὁποῖο ἀνήκει αὐτό πού μέσα σέ δέκα

αἰῶνες φτιαχνεται σάν Ρώμη, δέν ἔχει ὄνομα σέ καμιά γλώσσα – καί γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, δύσκολα θά μπορούσε νά ἔχει. Ἀσφαλῶς δέν εἶναι πλασματική ὄνομασία ἢ ἐπιστημονικό «constitutum» οὔτε «πράγμα», οὔτε «ὑποκείμενο», οὔτε «ἐννοια»· οὔτε ἀπλό σύνθεμα «ὑποκειμένων», ὁμάδα ἢ πλῆθος – ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης εἶναι ἐκείνη πού παράγει ὑλικά, νομικά καί ὄντολογικά τούς Ρωμαίους, στόν ἴδιο βαθμό πού οἱ Ρωμαῖοι παράγουν τήν ἱστορία τῆς Ρώμης μέσα ἀπό τήν ἱστορία τῆς Ρώμης οἱ Ρωμαῖοι κατακτοῦν τήν οὐσία τους· οὔτε σύνολο καθορισμένων θεσμών – ἀφοῦ αὐτοί βρίσκονται σέ διηλεκτική ροή, κι ἀφοῦ αὐτή ἡ ἱστορία ἐπιβάλλεται κατ' ἐξοχήν μέ τήν ἱκανότητά της νά βρίσκει μέσα της τίς δυνάμεις γιά τήν τροποποίηση τῶν θεσμών της, καθιστώντας ἔτσι δυνατή τή συνέχισή της. Αὐτή ἡ ὄντοτητα ἀνήκει στήν περιοχή τῶν κοινωνικο-ἱστορικών ἀντικειμένων, πού ἡ κληρονομημένη σκέψη δέν ἔμαθε καί δέν μπόρεσε ποτέ νά ἀναγνωρίσει στήν ἀνεξάλειπτη ἰδιομορφία της. Ὅτι ἡ κληρονομημένη σκέψη δέν μπόρεσε νά στοχαστεῖ τό κοινωνικο-ἱστορικό ἀντικείμενο, δταν δέν τό κοινοτοποίησε σ' ἕνα σωρό ἐμπειρικῶν καθορισμῶν, παρά μόνο σέ συνάρτηση μέ μιὰ μεταφυσική πού τοῦ ἦταν ξένη, αὐτό δέν εἶναι μιὰ τυχαία ἔλλειψή της, ἀλλά ἡ ὑπογραφή καί ὁ χαρακτήρας της. Γιατί αὐτή ἡ σκέψη δέν γνωρίζει, καί δέν μπορεῖ νά γνωρίσει, παρά τρεῖς μόνον πρωταρχικούς τύπους τοῦ εἶναι: τό πράγμα, τό ὑποκείμενο, τήν ἐννοια ἢ ἰδέα, καί τίς ἐνώσεις, συνδυασμούς, ἐπεξεργασίες καί συνθέσεις τους – καί τό κοινωνικο-ἱστορικό ἀντικείμενο δέν μπορεῖ μέ κανένα τρόπο νά συλληφθεῖ σάν πράγμα, ὑποκείμενο ἢ ἐννοια κι οὔτε ἐπίσης σάν ἐνωσις, universitas ἢ σύστημα πραγμάτων, ὑποκειμένων καί ἐννοιῶν. Δέν μπορῶ νά συζητήσω ἐδῶ αὐτό τό ζήτημα καθ' ἑαυτό, οὔτε νά αἰτιολογήσω πλήρως αὐτόν τόν ἰσχυρισμό: θά προσπαθῆσω μόνο νά τόν διασαφηνίσω, τοποθετώντας τον ὡς πρὸς τρεῖς στοχαστές τῶν ὁποίων ἡ διδασκαλία μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι εἶναι ἀντίθεση: τόν Ἀριστοτέλη, τόν Χέγκελ καί τόν Μάρξ⁵.

*
* * *

5. Ὁ ἀναγνώστης πού ἐνδιαφέρεται θά βρεῖ μιὰ συζήτηση αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα τῆς κληρονομημένης σκέψης στό βιβλίο *Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*, *op. cit.*

Ἄπο πολύν καιρό θεώρησαν τόν Ἀριστοτέλη –καί, μέ μιά έννοια, δικαιολογημένα– σάν πατέρα τοῦ «όλισμοῦ», τῆς ἀντίληψης πού θέτει τό «όλον» σάν κάτι ἄλλο καί κάτι περισσότερο ἀπό τήν ένωση, συναρμολόγηση, συνδυασμό τῶν «μερῶν» του· ἀντίληψη πού προφανῶς ἐπιβεβαιώνεται κατ' ἐξοχήν στή θεώρηση τοῦ ζῶντος, αὐτοῦ πού ἡ σύγχρονη ἐποχή ὀνόμασε ὀργανισμό, μέ ὄλη τή φόρτιση πού δέχτηκε αὐτός ὁ ὄρος. Ὡς πρὸς αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τά *Πολιτικά* διατυπώνουν τήν ἐξῆς ἰδέα: ἡ πόλις εἶναι φύσει πρότερον τῶν ἀτόμων πού τήν ἀποτελοῦν. Ποιά εἶναι αὐτή ἡ φύση; Ὁ Ἀριστοτέλης φροντίζει ἐπ' εὐκαιρία νά τό προσδιορίσει ἀκριβῶς γιά ἄλλη μιά φορά: ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν. Ποιά εἶναι λοιπόν ἡ φύση, δηλαδή τό τέλος καί ἡ ὀλοκλήρωση τῆς πόλεως; «*Γινομένη μὲν (ἡ πόλις) τοῦ ζῆν ἐνεκεν, οὐσα δὲ τοῦ εὐ ζῆν*», συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ πόλις γίνεται καί εἶναι ἐνεκα τινός (γιά κάποιον σκοπό), ἔχει μιά τελική αἰτία τόσο ὡς πρὸς τό γίγνεσθαι ὅσο καί ὡς πρὸς τό εἶναι: τό ἄτομο (ἐννοεῖται τό ἀνθρώπινο, διαφορετικά εἶναι *θηρίον ἢ θεός*) δέν μπορεῖ νά ζήσει ἔξω ἀπό τήν «γινομένη» καί δέν μπορεῖ νά ζήσει καλά ἔξω ἀπό τήν «οὐσα» πόλη. Ἡ βαθιά, σκοτεινή, ἀτέλειωτα διερευνήσιμη ἀντίθεση γίνεται-ἐστὶ δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ αὐτή ἡ ἰδία. Ἡ ἀκόλουθη ὡστόσο ἐρμηνεία φαίνεται δύσκολα ἀμφισβητήσιμη: ἡ πόλη ἀρχίζει νά ὑπάρχει γιά νά καταστήσει δυνατή τή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων (πού δέν μποροῦν νά ζήσουν, ὡς ἄνθρωποι, ἔξω ἀπό αὐτήν), εἶναι λοιπόν, στήν περιοχὴ τοῦ γίγνεσθαι, ἓνα λογικό πρότερον: ἡ πράγματι ὑπαρξὴ (ἡ ἀπλή ὑπαρξὴ σάν τέτοια) τῆς πόλης προηγεῖται λογικά τῆς πράγματι ὑπαρξὴς τῶν ἀτόμων ὁμως ἡ πόλη «εἶναι» γιά νά καταστήσει δυνατό τό εὐ ζῆν τῶν ἀνθρώπων, κι εἶναι ἀδύνατο (ἢ τουλάχιστον ἐξαιρετικά δύσκολο τό εὐ ζῆν (κι οὔτε κἂν πάντοτε σίγουρο τό εὐ θνήσκειν) ἔξω ἀπό μιά καλὴ πόλη. Συνεπῶς, στήν περιοχὴ τοῦ εἶναι, ἡ ποιότητα τῆς πόλης εἶναι, γιά τήν ποιότητα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἓνα πραγματικό καί συνάμα λογικό πρότερον (ἐάν τουλάχιστον παραδεχθοῦμε ὅτι τό εὐ ζῆν σέ μιά κακὴ πόλη εἶναι λογικά ἀντιφατικό).

Ἡ ἀντιστροφή τοῦ νοήματος τοῦ λόγου εἶναι ἐφεξῆς ἐντυπωσιακή. Στή διάταξη τοῦ γίγνεσθαι, ἡ πόλη εἶναι ἀδιανόητη σάν σύνθεση ἀτόμων: προηγεῖται ἀπὸ αὐτά. Ὅμως στή διάταξη τοῦ εἶναι ἡ οὐσία τῆς πόλης ὀρίζεται ὅπως καί ἡ οὐσία κάθε πράγματος, ἀπὸ τό τέλος τῆς, καί τό τέλος τῆς πόλης δέν εἶναι ὁ ἑαυτός τῆς, τό τέλος τῆς βρῖσκεται στό εὐ ζῆν τῶν ἀνθρώπων ἀτόμων (εὐ ζῆν

πού σέ δλα αὐτά εἶναι περιττό νά τονίσουμε, ὅτι ἔχει ἠθικό κι ὄχι ὑλικό νόημα). Τό εἶναι τῆς πόλης ὀρίζεται ὡς πρὸς ἕναν τιλικό σκοπό, κι αὐτός μέ τή σειρά του ἀπό τήν τελείωση (τό εὐ ζῆν) τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου. Κι αὐτή ἡ θεώρηση ὀφείλει τελικά νά καθυποτάξει τίς ἄλλες: ἡ πόλη ἔλκει τό ἀληθινό εἶναι τῆς ἀπό τό ὅτι, σάν πράγματι πόλη, εἶναι ὄρος ὑπαρξῆς πράγματι ἀτόμων, τά ὀποῖα, ὄπως καί ἡ καλή διάταξη πού κάνει τήν καλή πόλη, εἶναι ὄρος ὑπαρξῆς τῶν ἀτόμων πού ζοῦν καλῶς. Ἡ ἠθική τελικότητα, ἡ ἀναφερόμενη στό ὑποκείμενο ἑνός εὐ ζῆν, εἶναι ἐκείνη πού συγκροτεῖ τήν οὐσία τῆς πόλης, καί θεμελιώνει τό εἶναι τῆς. Ἀπό τήν πιό ὑψηλή ὀποψη, ἡ πόλη εἶναι γιατί, σέ σύγχρονη γλώσσα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠθικό ὑποκείμενο καί γιά νά μπορέσει νά τελειωθεῖ σάν τέτοιο⁶.

Ποιοί εἶναι οἱ ἔνεργοι μηχανισμοί αὐτῆς τῆς σκέψης; Ὁ ἀναμφισβήτητος καί μή ἀμφισβητούμενος χαρακτήρας τῆς ἰδέας τῆς προτεραιότητας ἑνός ὄρου σέ σχέση μ' ἕναν ἄλλον, ἡ ἀπαίτηση συνελῶς τῆς παντοτινῆς δυνατῆς καθιέρωσης μιᾶς διατάξης καί μάλιστα ἱεραρχικῆς, ἀνάμεσα στοῦς νοήσιμους ὄρους· λιγότερο ἐμφανῆς, ἀλλά πολύ πιό σημαντικῆ, ἡ συνέπεια, ὅτι ἄν τό κάθε τί πρέπει νά εἶναι νοήσιμο, μία μόνο διάταξη πρέπει νά μεταφέρεται ἀπό ὄλους τοῦς ὄρους ἢ νά καθυποτάξει τίς ἄλλες· στό μέτρο λοι-

6. Δέν μπορῶ νά εἰσέλθω ἐδῶ στά ζητήματα –ἀσφαλῶς πολύ σημαντικά, κι ὄχι μόνο ἀπ' τήν ὀποψη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν– πού ἐγείρει αὐτή ἡ δίαιη ἀναστροφή τήν ὀποῖα εἶναι κανεῖς ὑποχρεωμένος νά ἐπιχειρήσει μέ βάση τό ἴδιο τό κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη· κι ἀκόμη λιγότερο ὀφείλω νά ὑποστηρίξω τόν συγγραφέα ἀπέναντι στήν κατηγορία τῆς «ἀντίφασης» πού θά μποροῦσε κανεῖς νά τοῦ προσάψει (καί μένα τόν ἴδιο ἀπέναντι στήν κατηγορία πῶς «δέν ξέρω νά διαβάξω»). Πρέπει νά σημειώσουμε μόνο ὅτι τά διαφορετικά καί ἑν μέρει ἑτερογενῆ στρώματα σκέψης πού ὑπάρχουν στό πρῶτο βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν* εἶναι προφανῆ σέ μία προσεκτικῆ ἀνάγνωση κι ὅτι στά μάτια μου ὁ Ἀριστοτέλης (ὄπως ἐξάλλου κι ὁ Πλάτων) ἐργάζεται ἐδῶ ὑπό τήν ἀπαίτηση διατήρησης μιᾶς ἀστήρικτης θέσης ἰσορροπίας ἀνάμεσα στήν μεγάλη φαντασιακῆ σημασία τῆς πόλης, θεμελιώτριας τοῦ μετα-ὀμηρικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, καί στή διαδικασία διάλυσης αὐτοῦ τοῦ ἴδιου κόσμου, πού κοινῶς ἀποδίδεται στή μία ἢ τήν ἄλλη «πραγματικῆ» ἐξέλιξη καί συνδέεται μέ τήν μιά ἢ τήν ἄλλη φιλοσοφικῆ σχολή, ἐνῶ στήν πραγματικῆτητα ἀρχίζει μαζί μέ τήν γέννηση τῆς φιλοσοφίας, ἐφόσον δυνάμει περιέχεται ἤδη μέσα στή θέση ἑνός ὑποκειμένου πού ἐρευνᾶ μέ τρόπο ἀυτόνομο. Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ λογική πού δρᾶ ἐδῶ καί ἡ διάρκεια τῶν συνεπειῶν τῆς μέχρι σήμερα.

πόν που εμφανίζονται περισσότερες, και κυρίως μιά αιτιακή και μιά τελική διάταξη, ή διαφορά τους πρέπει να καταργηθεί, είτε με καθυπόταξη της μιάς στην άλλη, είτε με την απόδειξη ότι στην πραγματικότητα σχηματίζουν μόνον μία. Ο Χέγκελ (και ο Μάρξ) θα ακολουθήσει αυτόν τον δρόμο, ο Αριστοτέλης τον πρώτο, θέτοντας τελικά σαν υπέρτατη την διάταξη της τελικής αιτιότητας· όμως η απόσταση μεταξύ τους είναι απείρως λιγότερο σημαντική απ' ό,τι φαίνεται σε πρώτη ματιά. Αυτή η τελικότητα τίθεται εδώ σαν ήθικη τελικότητα, έμμενης στο άτομικό υποκείμενο (τό οποίο θα αντικατασταθεί αργότερα από το Πνεύμα του κόσμου ή όλοκληρη την ανθρωπότητα, ενώ συγχρόνως τό περιεχόμενο αυτής της τελικότητας θα διευρυνθεί) από αυτό απορρέει άμεσα και σε όλες τις περιπτώσεις, ότι τό κοινωνικο-ιστορικό πράττειν δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί ως τέτοιο και δι' έαυτό, αλλά πρέπει πάντα ν' αναχθεί σ' ένα καλώς (ή κακώς) πράττειν (και ήδη για τον ίδιο τον Αριστοτέλη, σε τεχνικό ή ήθικό καλώς πράττειν, τό πρώτο πάντοτε υποταγμένο στο δεύτερο) δυνάμενο να νοηθεί και μετρηθεί σύμφωνα με ιεραρχημένες νόρμες πού όλες τους εξαρτώνται από Ένα Έπέρτατο Άγαθόν (του οποίου φυσικά ή παράσταση και ή συγκεκριμένη έρμηνεία ποικίλλουν στη διάρκεια της ιστορίας).

Άλλά είμαστε πραγματι αναγκασμένοι να μπορούμε μέσα σε αυτά τά στενά; Τό κοινωνικο-ιστορικό δεν έχει μιά τέτοια σχέση με μιά τελικότητα, όπως κι αν είναι ο όρισμός της. Η Ρώμη δεν υπάρχει για κανένα σκοπό (και ούτε βέβαια για τον έαυτό της). Η Ρώμη υπάρχει, υπήρξε, κι αυτό είναι όλο. Συμβαίνει όμως ότι ο κόσμος μας δεν θα ήταν αυτό πού είναι (κι ούτε αυτό πού λέμε θα ήταν αυτό πού λέμε) εάν ή Ρώμη δεν είχε υπάρξει· δεν μπορούμε όμως σ' αυτό τό μέτρο να αναδειχθούμε σε σκοπό της ύπαρξής της –και σίγουρα ο Αριστοτέλης, πού δεν αγαπούσε καθόλου αυτές τις είς άπειρον αναγωγές, θα παρατηρούσε ότι ένας τέτοιος συλλογισμός έναποθέτει τον λόγο ύπαρξής μας στην ύπαρξη αυτών πού θα έπακολουθήσουν, και ούτω καθ' έξης, χωρίς τελειωμό. Ένδέχεται τό εύ ζην του ατομικού ανθρώπου να αποτελεί τό υπέρτατο ήθικό και πολιτικό τέλος. Όμως δεν μπορούμε, και μάλιστα πριν από την έναρξη της έρευνας, να αναγάγουμε τό κοινωνικο-ιστορικό σ' αυτόν τον τελικό σκοπό· ούτε να περιορίσουμε την προσπάθειά μας να κατανοήσουμε αυτό πού γίνεται μέσα στην ιστορία σε μιά σύγκριση των πραγματικών πόλεων με την νόρμα της όρθης πόλης· ούτε να ξεχάσουμε ότι ή πραγματική δυνατότητα αναφοράς, σωστά

ἢ λαθεμένα, σέ μιά τέτοια νόρμα εἶναι, ἡ ἴδια. Ἐνα προιον της πραγματικῆς ἱστορίας, ὅπως καί ἡ ἰδέα τοῦ εὐ ζῆν τοῦ ὑποκειμένου ὡς ὑπέρτατου τέλους. Καί, ἂν τό κοινωνικο-ἱστορικό ἔπρεπε πάντοτε νά συλλαμβάνεται σέ ἀναφορά μέ ἕναν τελικό σκοπό, θά ἔπρεπε πάντοτε νά μπορεῖ νά συλλαμβάνεται σέ ἀναφορά μέ μιά συνολική φιγούρα μέσα στήν ὁποία διατάσσονται ὅλοι οἱ τελικοί σκοποί· καί τί ἄλλο θά μπορούσε νά εἶναι αὐτή ἀπό μιά ὀργανωμένη κοινότητα, πράγμα πού ὁ Ἀριστοτέλης ἐγνώριζε καί ὀνόμαζε πόλιν, καί πού ἐμεῖς θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε λαό ἢ συγκεκριμένη κοινωμία, ἐν πάση περιπτώσει (χρησιμοποιώντας ἀκριβῶς τόν πλατωνικό καί ἀριστοτελικό ὄρο) μιά κοινότητα πού εἶναι αὐτάρκης ὡς πρός τά οὐσιώδη τῆς ζωῆς της. Ἡ πολιτική κοινότητα θά ἔπρεπε νά μπορεῖ νά δεχθεῖ μέσα της καί νά ὑπαγάγει στή λογική καί στήν ὄντολογία της, ὅ,τι ἐμφανίζεται στήν ἱστορία (ἔτσι, ἡ διαπραγμάτευση τῆς οἰκονομίας γίνεται καί πρέπει νά γίνει στά *Πολιτικά*). Ὅμως αὐτό δέν εἶναι δυνατό. Ἡ συνολική φιγούρα τῆς κοινότητας πού εἶναι αὐτάρκης καί πόλιτικά ἐνοποιημένη –εἴτε πρόκειται γιά φυλή, πόλη, λαό, Αὐτοκρατορία ἢ κοσμοπολιτεία ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας– δέν εἶναι μιά φιγούρα μέ τήν ὁποία ἀναγκαστικά καί οὐσιαστικά συντάσσονται καί στήν ὁποία ὑποτάσσονται ὅλες οἱ ἄλλες κοινωνικο-ἱστορικές φιγούρες. Ἡ διονυσιακή λατρεία ἢ ὁ βουδισμός, ἡ ἀγγλική γλώσσα ἢ ἡ καπιταλιστική ἐπιχείρηση, τό μπαρόκ ἢ ἡ δυτική ἐπιστήμη ἀπό τήν Ἀναγέννηση καί μετά, ὁ ρομαντισμός ἢ τό ἐργατικό κίνημα δέν συλλαμβάνονται εὐκόλα σάν διαρθρώσεις ἢ στιγμές καλά ἱεραρχημένες καί ἐνσωματώσιμες στή ζωή μιᾶς πολιτικῆς κοινότητας ἢ μιᾶς συγκεκριμένης πολλαπλότητας τέτοιων κοινοτήτων· κι ἀκόμη λιγότερο, προφανῶς, συλλαμβάνονται σάν νοητά μέσα σ' ἕνα καλῶς καθορισμένο δίκτυο ἠθικῶν ἢ ὁποιοῦνδήποτε ἄλλων τελικῶν σκοπῶν.

Ἡ βασική θεωρητική κατάσταση δέν τροποποιήθηκε οὐσιαστικά ἀπό τόν Χέγκελ, παρὰ τίς τεράστιες διευρύνσεις καί ἀνατροπές πού ἐπεχείρησε ὁ μέγας στοχαστής· αὐτές στήν πραγματικότητα δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἰσχυροποιοῦν τό ἀριστοτελικό πλαίσιο, καθιστώντας το ἱκανό νά δεχθεῖ εἴκοσι ἐπί πλέον αἰῶνες ἐμπειρίας. Ὅσον ἀφορᾷ τό ζήτημά μας, καί σύμφωνα μέ τήν ὀπτική μας, ὁ Χέγκελ ὠθεῖ στό ὄριό τους τήν προβληματική καί τίς ἀπαντήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, πηγαίνει ὅσο πιά μακριά μπορεῖ κανεῖς νά πάει μέσα στό λογικο-ὄντολογικό πλαίσιο πού καθόρισε ὁ Ἀριστοτέλης, χωρίς νά τό κάνει νά ἐκτραγεῖ. Βέβαια, ἡ αὐ-

τάρκης κοινότητα ιστορικοποιείται ρητά (καί έτσι μάλιστα παύει
 μέ μιά έννοια νά είναι αὐτάρκης). ἔτσι, ὅτι στό ἀριστοτελικό
 πλαίσιο καί κείμενο μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ σάν ἀπλή ἀνόργανη
 συμπαράθεση, συνύπαυξη ἢ ἐκ τῶν πραγμάτων διαδοχή τῶν πό-
 λεων, χωρίς σχέση διάταξης μεταξύ τους, ἐδῶ ὀργανώνεται: τό
 ἐρώτημα πού δέν ἀνακινεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, γιατί καί γιά ποιό
 σκοπό ὑπάρχουν πολλές πόλεις, γίνεται ἡ κεντρική φροντίδα τοῦ
 Χέγκελ. Ὅμως ἔτσι ὁ Χέγκελ ἀπλῶς ἀπαντᾷ σέ μιά ἀπαίτηση πού
 εἶναι αὐτοδικαίως ἀπαίτηση τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, ἀπλῶς
 συμπληρώνει αὐτό πού ἐμφανίζεται, μέ τά ἴδια τῆς τά κριτήρια,
 σάν ἔλλειψη αὐτῆς τῆς σκέψης, καί τή συμπληρώνει σύμφωνα μέ
 τίς νόρμες πού αὐτή ἡ ἴδια ἔχει θέσει: ὑποτάσσοντας τήν ἱστορική
 διαδοχή στό σχῆμα τῆς ἱεραρχικῆς διάταξης, ἐνσωματώνοντας σ'
 αὐτή τή διάταξη τήν ἰδέα τῆς τελικότητας, ἀπαντώντας στό γιατί
 τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν πόλεων μέ ἓνα γιά κάποιο σκοπό, μιά καί
 αὐτή ἡ πολλαπλότητα ὑπάρχει γιά τήν προοδευτική καί διαλεκτική
 πραγμάτωση τοῦ Νοῦ μέσα στήν ἱστορία. Βέβαια, ξεπεράστηκε
 ἐπίσης καί ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς φιγούρας τῆς πόλης, μιά καί ὁ λαός
 ἔγινε ἡ κεντρική φιγούρα τοῦ ἱστορικοῦ ὄντος· αὐτό δέν προήλθε
 ἀναγκαστικά ἀπλῶς ἀπό τή συσσωρευμένη ἐμπειρία μπροστά στήν
 ὁποία βρέθηκε ὁ Χέγκελ, ἀλλά ἀπό βαθιές ἀπόψεις συνδεδεμένες
 μέ τήν προέκταση καί τή γενίκευση τῶν ἀριστοτελικῶν σχημάτων.
 Ἡ ἠθική τελικότητα πού ἀναφέρεται στόν ἀτομικό ἄνθρωπο καί
 στό εὖ ζῆν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά ξεπεραστεῖ, μιά καί
 εἶναι διπλά περιορισμένη (ἀπό τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀτόμου καί
 ἀπό τήν ἰδιαιτερότητα τῆς ἠθικῆς στιγμῆς), ἀλλά γιά νά ἐπανοδη-
 γηθεῖ στήν καθολική τελικότητα τοῦ Νοῦ, Νοῦ πού εἶναι, ὅπως λέει
 ὁ Χέγκελ, «πράξη σύμφωνη μέ ἓνα σκοπό». Αὐτός ὁ νοῦς, δεδομέ-
 νου ὅτι δέν πρέπει καί δέν μπορεῖ νά περιορισθεῖ ἀπό τίποτα ἐξ-
 ωτερικό ὡς πρός αὐτόν, πρέπει νά μπορεῖ νά δεχτεῖ μέσα του ὅλες
 τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς (ἢ, πράγμα πού εἶναι ἰσοδύνα-
 μο, νά μπορεῖ νά εἶναι παρῶν μέσα τους). Ἡ πολιτική ὀργάνωση,
 ἢ τό κράτος, ἀκόμα κι ἂν διατηρεῖ ἓναν προνομιακό χαρακτήρα
 δέν εἶναι παρά μιά ἀπ' αὐτές (καί φυσικά ἡ πόλη δέν εἶναι ἡ κα-
 θολική μορφή τους) χρειάζεται μιά ἐνδιάμεση φιγούρα πού, σέ
 κάθε ἱστορικό στάδιο, νά τίς ἐνοποιεῖ ὅλες, κι αὐτή ἡ φιγούρα εἶ-
 ναι ὁ λαός⁷. Αὐτή ἡ φιγούρα ἐπιτρέπει νά ἐπαναλάβουμε τά πάντα

7 Κι ἀκόμα πρέπει νά πρόκειται γιά ἱστορικό λαό, δηλαδή κοσμο-

μέσα στην τελεολογική διάταξη· όλες οι εκδηλώσεις της ιστορικής ζωής γίνονται «στιγμές της ζωής ενός λαού» συντεταγμένες και υποταγμένες στην δραστηριότητα και την ύπαρξη του σάν ιστορικού λαού, ένσαρκώσεις όπου τό συγκεκριμένο «πνεύμα του λαού» καθίσταται όρατό γι' αυτόν τόν ίδιο και γιά τούς πάντες. Αυτό τό «πνεύμα του λαού», στιγμή του «πνεύματος του κόσμου», όπως και αυτό τό ίδιο τό «πνεύμα του κόσμου», δέν είναι άσφαλώς «υποκείμενο» μέ τό συνηθισμένο νόημα του όρου. Καί τά δύο όμως είναι υποκείμενα, μ' ένα νόημα πολύ πιά βαθύ, πού είναι τό έγελιανό. Πρέπει πράγματι νά θυμηθούμε ότι τό «Άπόλυτο είναι υποκείμενο», και νά έπαληθεύσουμε ότι αυτό πού έχει σημασία δέν είναι ή μιά ή ή άλλη έρμηνεία της όντολογικής κατηγορίας του υποκειμένου, αλλά αυτή ή ίδια ή κατηγορία, ή όποία έδώ άπορροφά κάθε περιορισμό και έξισώνεται μέ τό ίδιο τό Είναι. Παρ' όλη την «άρση» των αντιθέσεων μεταξύ πραγματικότητας και έννοιας, ύπόστασης, υποκειμένου και ιδέας μέσα σε μιά διεσταλμένη Όλότητα πού άγκαλιάζει, χωρίς νά καταλείπει ύπόλοιπο, τό συλληπτό, αυτή ή Όλότητα δέν μπορεί νά θεωρηθεί παρά σάν μιά ενεργός άρχή πού στοχάζεται τόν έαυτό της και όρα έν όψει σκοπών πού ή ίδια θέτει—πράγμα πού είναι ταυτόχρονα ό όρισμός του υποκειμένου και του έγελιανού Νοού⁸.

ιστορικό (*weltgeschichtlich*). Ξέρουμε πώς τέτοιοι υπάρχουν λίγοι, κι είναι δύσκολο νά δούμε τή φιλοσοφική θεμελίωση της ύπαρξης των άλλων, τόν λόγο ύπαρξης τους. Ίσως πρέπει νά θυμηθούμε, μαζί μέ μια διάσημη παράγραφο της *Φιλοσοφίας του Δικαίου*, ότι κάθε τί πού δέν είναι πραγματικότητα τεθειμένη από τόν νοΰ είναι έξωτερική φαινομενικότητα, άυταπάτη και λάθος, και ν' αποφασίσουμε νά ύπολογίζουμε στίς δόλιες και άπατηλές φαινομενικότητες τούς Ίνκα, τούς Οΐνους, τούς Άφρικανούς, τούς Ίάπωνες, τούς Ίνδονήσιους και μερικούς άλλους. —Δέν στερείται ένδιαφέροντος νά σημειώσουμε πώς όταν, μετά από σαράντα χρόνια φιλοσοφίας, ό Husserl θά όδηγηθεί τελικά, από την σύζευξη της κρίσης στη σύγχρονη έπιστήμη και της άνόδου του ναζισμού, νά ύποπτευθεί την ύπαρξη της Ιστορίας (άλλά όχι, όπως και ό Heidegger, και την ύπαρξη της κοινότητας), θά προσπαθήσει νά την καθυποτάξει στο *eingeborene Telos der europaischen Menschheit*— στο «έμφυτο τέλος της εύρωπαϊκής ανθρωπότητας». Η Άσία είναι χωρίς γιατί, θά έλεγε ό ποιητής. Παράξενη άναγκαιότητα έμφυτη σε μιά κάποια φιλοσοφία, νά μήν μπορεί νά μιλήσει (κακώς) γιά τό ένα τέταρτο αυτού πού είναι, παρά μόνον αποκλείοντας από το είναι τά υπόλοιπα τρία τέταρτα.

8. Αυτό πού συζητείται έδώ είναι ή άνύψωση της κατηγορίας του ύπο-

Γό είναι τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ τίθεται λοιπόν σέ ἀναφορα μέ τή «ζωή» αὐτοῦ τοῦ διευρυμένου ὑποκειμένου, τοῦ «ἱστορικοῦ λαοῦ», καί τελικά σέ ἀναφορά μέ τό Ἐπόλυτο-Ἐποκειμένο, Νοῦ ἢ Πνεῦμα τοῦ κόσμου. Οἱ ἐκδηλώσεις του θεωροῦνται σάν διαρθρώσεις μιᾶς τελεολογίας, σάν μιᾶ ἱεραρχία ὑποκειμένη σέ μιᾶ καλή διάταξη. Αὐτή ἡ ἱεραρχία εἶναι, καί πρέπει νά εἶναι, τουλάχιστον διπλή: ἱεραρχία τῶν στιγμῶν τῆς ζωῆς ἑνός λαοῦ, στήν ὁποία οἰκονομία, δίκαιο, θρησκεία, τέχνη ἔχουν μιᾶ καλῶς ὀρισμένη θέση, καί ἱεραρχία αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν λαῶν, ἡ ὁποία ἐπάγει στήν κατά μήκος ἐκτεινόμενη ἱστορία κάθε ἀνθρώπινης δραστηριότητας μιᾶ καλή διάταξη, διάταξη πού κάνει ὥστε π.χ. ὁ χριστιανισμός νά εἶναι κατ' ἀνάγκη ἀνώτερος ἀπό τόν βουδισμό, ἡ σύγχρονη φιλοσοφία κατ' ἀνάγκη ἀνώτερη ἀπό τήν ἑλληνική φιλοσοφία –καί, ὅπως ὅλος ὁ κόσμος τό ξέρει, ἡ πρωσική μοναρχία ἡ τέλεια μορφή τοῦ κράτους Σ' αὐτόν τόν χῶρο, ὅπως καί σ' ὅλους τοὺς ἄλλους –δέν μπορῶ νά τό δείξω ἐδῶ– καί ἀντίθετα μέ ὅ,τι κατά κόρον ἐπαναλαμβάνεται, ἡ ἀριστοτελική λογική, ὡς πρὸς αὐτό πού εἶναι ἡ πραγματική ἰσχύς της, ἡ βαθιά της δύναμις δέν διατηρήθηκε μόνον ὀλοκληρωτικά ἀπό τόν Χέγκελ: ὀλοκληρώθηκε καί ὀδηγήθηκε στήν πλήρη της ἐνεργοποίηση. Ὅτι μέσω αὐτῆς τῆς ὀλοκλήρωσης καί στήν κατάληξή της ἐξαλείφθηκε ἐπίσης (ἢ ἐξορίσθηκε ἀπ' τήν ρητή σκέψη, στήν καλύτερη περίπτωση ὑποβιάστηκε στήν κατάσταση τοῦ τυχήματος, τῆς αὐταπάτης καί τῆς πλάνης) αὐτό πού στόν Ἀριστοτέλη τῶν κορυφῶν (στά *Μεταφυσικά*, στό *Περί ψυχῆς*) διατηροῦσε τήν ἀπορητική καί τήν ἀναγνώριση μιᾶς ἐσχατῆς διαίρεσης, τοῦ περιορισμοῦ τοῦ λόγου, τοῦ ἀπροσπέλαστου μιᾶς θείας ὀπτικῆς, καί αὐτό ἐπίσης πρέπει ἐδῶ ν' ἀφεθεῖ στό πλάι.

Ὅτι ὁ Μάρξ, στή θεωρία του γιά τήν ἱστορία, παραμένει μέ τή σειρά του μέσα στό ἐγγελιανό πλαίσιο –ὅποιες καί ἄν εἶναι οἱ ἀνατροπές πού ἐπιχειρεῖ καί πραγματοποιεῖ μέσα σ' αὐτό– προσπάθησα νά τό δείξω ἄλλοῦ⁹. Δέν συμβαίνει τό ἴδιο, ἐν μέρει, δταν ὁ

κειμένου σέ ὄντολογικό πρότυπο, καί ὄχι ἡ νομιμότητά του στήν ἴδια του τήν περιοχή. Δέν πρέπει λοιπόν νά συγγέεται αὐτή ἡ κριτική μέ μερικές ρητορικές ἀσκήσεις τῆς μόδας, πού κηρύσσουν τόν θάνατο τοῦ ὑποκειμένου μετά τόν θάνατο τοῦ ἀνθρώπου.

9. Βλ. *ΜΕΘ* I, II καί III, ἀναδημοσιευμένο τώρα στή *Φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*.

Μάρξ γράφει τήν οικονομική ή πολιτική Ιστορία. Όμως, μετά άπό έναν αιώνα μαρξιστικής και μαρξολογικής φιλολογίας, ή θεωρητικοποίηση αύτών τών Ιστορικών αναλύσεων άπομένει νά γίνει έξ ολοκλήρου. Στην περίπτωση πού θά γινόταν θά παρήγαγε μιά θεωρία του έρμηνευτή, κι όχι του Μάρξ, και, όπως θά δοῦμε, θά συγκρουόταν μετωπικά μέ τήν ρητή αντίληψη για τήν Ιστορία πού διατύπωσε ό Μάρξ, άπό τήν Γερμανική Ιδεολογία ως τό τέλος του έργου του.

Ή βαθιά έξάρτηση του Μάρξ άπό τά κρίσιμα έγελιανά σχήματα έμφανίζεται καθαρά όταν θεωρούμε τή γενική του όπτική για τήν παγκόσμια Ιστορία, καθώς, ήδη, και μέσα στην άρχική του θέση για μιά παγκόσμια Ιστορία, μέ τήν δυνατή έννοια, μέσα στην όποία τό πάν έπικοινωνει και συρρέει μέ τό πάν· θέση πού δέχεται άπό τόν Χέγκελ χωρίς ν' άποτελεί γι' αύτόν πρόβλημα, παρά τό ότι, στον Χέγκελ, είναι φιλοσοφικά «θεμελιωμένη» ενώ, για τόν Μάρξ, αύτή ή θεμελίωση είναι άπατηλή.. Μέσα σ' αύτήν τήν Ιστορία, ή φιγούρα του καθολικού «τρόπου παραγωγής» και τών τάξεων πού του άντιστοιχοῦν, παίζει τό ρόλο του «Ιστορικού λαού», και τά αναγκαστικά στάδια τής ανάπτυξης τής ανθρωπότητας τόν ρόλο τών στιγμών τής πραγμάτωσης τής Ίδέας. Τό διπλό Ιεραρχικό δίκτυο πού επέβαλε ό Χέγκελ στή διαδοχή τών λαών και στή διάταξη πού φέρουν «οί στιγμές τής ζωής τους» διατηρείται ολοκληρωτικά άπό τόν Μάρξ· κι όπως ό Χέγκελ βλέπει στις μορφές ζωής τών ευρωπαϊκών κοινωνιών του καιρού του πλήρως ανεπτυγμένες τις «αναγκαίες στιγμές» αυτού πού υπήρχε πάντα έστω κι αν δέν είχε ξεδιπλωθεί, έτσι κι ό Μάρξ θά προβάλλει αναδρομικά αυτές τις μορφές στο σύνολο τής προηγούμενης Ιστορίας και θά φτάσει μέχρι νά Ισχυρισθεί ότι οι θεμελιώδεις άμοιβαίες σχέσεις τους ήταν ταυτόσημες μ' αύτό πού έγιναν σήμερα, παρ' όλο πού αυτές οι μορφές δέν είχαν άκόμα πραγματωθεί σαν ξεχωριστές. Βέβαια, αντιστρέφει τά άλγεθρικά σημεία, αντικαθιστά τό Πνεῦμα μέ τήν ύλη ή τή φύση, και ύπερηφανεύεται ότι ξαναποποθέτησε τήν έγελιανή διαλεκτική στά πόδια της. Όμως τίποτα άπ' όλα αυτά δέν έπηρεάζει τή λογική πού δρᾶ έδώ. Ή διάκριση του πνεύματος άπό τήν ύλη είναι άυστηρῶς χωρίς νόημα αν και τό μέν και ή δέ θεωροῦνται σαν σύνολα λογικών καθορισμών τελείως διαπιστώσιμα (όπως είναι ή περίπτωση του έγελιανού πνεύματος και τής μαρξιστικής φύσης), και μαθαίνουμε στά μαθηματικά ότι οι δομές πού έπάγονται πάνω στο ίδιο σύνολο άπό δύο αντίθετες σχέσεις διάταξης είναι Ισόμορ-

φες, μέ άλλα λόγια, ότι ό καθορισμός του έποικοδομήματος από τή ύάση ή τό αντίστροφο καταλήγει τό αυτό

Τά κληρονομημένα λογικά και όντολογικά σχήματα δροϋν πάντα, κυρίαρχα, στην όργάνωση τών πιό «νέων» έννοιών πού ό Μάρξ θέτει στό κέντρο τής θεωρίας του. Έτσι ή «συγκεκριμένη έργασία» θά πάρει τή θέση τής «άφηρημένης πνευματικής έργασίας», λέει μιά από τίς φαινομενικά πιό αντίτιθέμενες στον έγγελιανισμό διατυπώσεις του. Όμως πώς σκέφτεται ό Μάρξ *πραγματικά* τήν έργασία; Σάν τή σκόπιμη πράξη ενός ύποκειμένου πάνω σ' ένα πράγμα σύμφωνα μέ έννοιες –ή σάν σύστημα σκόπιμων πράξεων μιās universitas subjectorum πάνω σέ μιά universitas rerum σύμφωνα μέ ένα systema idearum. «Αυτό πού ξεχωρίζει απ' τήν άρχή τόν πιό κακό άρχιτέκτονα από τήν πιό έμπειρη μέλισσα, είναι ότι αυτός κατασκεύασε τήν κυψέλιδα στό κεφάλι του πριν νά τήν κατασκευάσει στην κυψέλη. Τό άποτέλεσμα στό όποιο καταλήγει ή έργασία προυπάρχει κατ' ιδέαν στην φαντασία του έργαζομένου. Δέν είναι μόνον ότι πραγματοποιεί μιά άλλαγή μορφής στά φυσικά ύλικά· πραγματοποιεί σ' αυτά ταυτόχρονα τόν δικό του στόχο, του όποιου έχει συνείδηση, στόχος πού καθορίζει σάν νόμος τόν τρόπο τής δράσης του, και στον όποιο πρέπει νά ύποτάξει τή θέλησή του» (*Τό Κεφάλαιο, Πρώτος τόμος, Κεφ. VII*). Δεκάδες έκλεπτιομένων και ένθερμων μαρξιστών παράθεσαν αυτή τή φράση για νά δείξουν ότι ό Μάρξ δέν ήταν άπλώς ύλιστής. Πράγματι, ήταν στον ίδιο βαθμό όρθολογιστής. Τό ζήτημα τής προέλευσης αυτού πού, σάν παράσταση του άποτελέσματος, «προυπάρχει κατ' ιδέαν στην φαντασία του έργαζομένου», δέν μπορεί και δέν πρέπει νά τεθει. Έάν είχε τεθει, δέν θά μπορούσε νά δεχθεί παρά μόνο μιά άπάντηση (μιά και, προφανώς, ή προσφυγή στην «άντανάκλαση» θά ήταν παράλογη: θά θέλαμε πολύ νά ξέραμε τίνος πράγματος είναι «άντανάκλαση» ένα όργανο, ένα πιάνο ή ένας ήλεκτρονικός ύπολογιστής): ή προυπάρχουσα του άποτελέσματος ιδέα είναι προϊόν τής όρθολογικής έπεξεργασίας πού έπιχειρείται από τούς ανθρώπους (μέσα στα όρια πού κάθε φορά έπιβάλλονται σ' αυτούς, και πού είναι ούσιαστικά τά γνωστικά τους όρια), οι όποιοι έπιδιώκουν νά χορηγήσουν στους έαυτούς τους τά πιό κατάλληλα μέσα για τήν πραγματοποίηση τών σκοπών τους. Όσον άφορά τούς τελευταίους, στον βαθμό πού ξεπερνούν τό τεχνικό και κυριαρχούν επάνω του, ύπάρχουν σκοποί πού θεωρούν σάν τέτοιους οι άνθρωποι, αλλά επίσης, και κυρίως, εκείνοι τούς όποιους οι πρώτοι ύπηρετούν, οι

σκοποί οί έμμενείς στην ιστορική διαδικασία. Ή πραγμάτωσή τους περνά μέσα από την ανάπτυξη τών «παραγωγικών δυνάμεων». Ό «τρόπος παραγωγής» πρέπει νά είναι κατά προσέγγιση άριστος ως προς τίς συνθήκες· όταν παύει νά είναι, άργά ή γρήγορα άνατρέπεται και άντικαθίσταται από έναν άλλον προσφορότερο (ήδη προετοιμασμένο μέσα στον προηγούμενο και από αυτόν). Προσφορότερο για τί πράγμα; Για την ανάπτυξη τής ικανότητας παραγωγής. Τά κοινωνικο-ιστορικά συστήματα, οί «τρόποι παραγωγής», προοδεύουν στό είναι, αποκτούν μιά αύξανόμενη πραγματικότητα στον βαθμό και στό μέτρο πού αύξάνει ή ποσότητα τών πραγμάτων πού μπορούν νά παράγουν (και καθώς αναπτύσσονται, σύστοιχα, οί δυνάμεις πού «ύπνώτουν» μέσα στον άνθρωπο σαν παραγωγό από καταβολής του). Αύτή ή αύξηση, προσδιορίζει τόν τελικό σκοπό, τή νόρμα άριστοποίησης, πού είναι συνεπώς άπλή μεγιστοποίηση. Έδώ ό Μάρξ βρίσκεται τελείως κάτω από την κυριαρχία τών φαντασιακών σημασιών του καπιταλισμού. Όπως αυτές δέν είναι άμιγείς (δέν είναι άμιγείς ούτε για την ίδια την καπιταλιστική ιδεολογία). Αύτή ή μεγιστοποίηση, αύτή ή όντολογική πρόοδος τής κοινωνίας, μετρήσιμη από τό έν δυνάμει κοινωνικό προϊόν, συμπορεύεται μέ την ύποδούλωση του ύποκειμένου πού αύτή προυποθέτει και έπιφέρει, στό όποιο έχει γίνει πράγμα κι έχει χαθεί στον ξένο κι έχθρικό ώκεανό τών πραγμάτων πού δέν σταματά νά «παράγει». Όμως έδώ δέν πρόκειται παρά για μιά στιγμή, άσφαλώς πολύ μεγάλη, τής Μεγάλης Παρασκευής του Νοϋ: ύπάρχει μιά *ratio abscondita* αύτης τής «άρνητικής» ανάπτυξης πού θά την κάνει νά γεννήσει τό «θετικό» αντίθετό της. Έδώ έχουμε τό Ιουδαιο-έγγελιανό νήμα. Όμως αυτό τό τελικό αντίθετο δέν είναι Ιουδαιο-έγγελιανό: είναι έλληνικό. Ό έσχατος τελικός σκοπός πού προσανατολίζει τό σύνολο τής ιστορικής ανάπτυξης είναι ένα *εϋ ζείν* σέ αυτόν τόν κόσμο, πού προυποθέτει έναν άνθρωπο άπελευθερωμένο απ' την παραγωγή και την εργασία, πού είναι, θά έλεγε ό Άριστοτέλης, *θάνανσοι*, και πού παραμένουν, λέει ό Μάρξ, τό βασίλειο τής αναγκαιότητας, πού μπορεί κανείς νά περιορίσει όχι όμως και νά τό έξαλείψει ή νά του αλλάξει τόν χαρακτήρα (δέν ύπάρχει παραγωγική εργασία πού νά είναι *εϋγενής*). Μιά και στό έξής οί μηχανικοί άργαλειοί μπορούν νά ύφαινουν μόνοι τους, δέν ύπάρχει πιά ανάγκη σκλάβων –άλλά για όσο χρόνο αυτοί οί άργαλειοί θά έχουν ανάγκη από επιτήρηση, αύτή θά παραμένει ό φόρος ύποτελείας θάνανσης και άνελεύθερης δραστηριότητας, πού ή

ἐλευθερία θά πρέπει νά ἀποτίει στήν ἀναγκαιότητα. Παρ' ὅλα αὐτά παραμένει κάτι ἀπό τήν Ἐπαγγελία, καί ὁ Νοῦς ἔχοντας τέλος ἐξαντλήσει ὅλες του τίς πανουργίες, εἶναι Θεία Πρόνοια: τό ἔσχατο βασίλειο τῆς ἐλευθερίας μᾶς εἶναι ἐγγυημένο ἀπό τήν ἱστορική ἀναγκαιότητα –ἐκτός κι ἂν τά πάντα καταρρεύσουν μέσα στή βαρβαρότητα.

Σ' αὐτή τή θεώρηση τῆς ἱστορίας ἀντιτίθεται, φυσικά, τό ἄλλο μεγάλο θέμα τοῦ Μάρξ: «Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων». Παρουσιασμένη σάν θέση καθολικά ἀληθῆς καί πού καλύπτει ὅλες τίς πτυχές τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ πράττειν, αὐτή ἡ ἰδέα ἔχει δέβαια μόνο μερικό καί σχετικό κύρος. Ὅμως θέτοντας αὐτό τό θέμα ὁ Μάρξ ἀνοίγει ἕναν καινούργιο δρόμο γιά τόν στοχασμό μιᾶς κοινωνικο-ἱστορικής ὄντοτητας –δρόμο πού δέν ἀκολουθεῖ ὡς τό τέλος καθῶς σύρεται πρὸς τά πίσω ἀπ' τήν ὄντολογία πού κληρονόμησε καί ἡ ὁποία κυριαρχεῖ στή σκέψη του.

Ἄς ἀρχίσουμε ὑπενθυμίζοντας¹⁰ ὅτι οἱ δύο ἀντιλήψεις –«ἱστορικός ὕλισμός» καί «πάλη τῶν τάξεων»– εἶναι βαθιά ἀσυμβίβαστες, ὅτι μόλις ἡ μία παρθεῖ στά σοβαρά στερεῖ τήν ἄλλη ἀπό τό περιεχόμενό της, καί ὅτι ἡ πρώτη εἶναι ἐκείνη πού τελικά μένει στό θεμέλιο τοῦ θεωρητικοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ. Ἡ τάξη εἶναι μόνο ἕνα προϊόν τοῦ «τρόπου παραγωγῆς» (πού εἶναι ὁ ἴδιος προϊόν τῆς τεχνικῆς ἀνάπτυξης)· δέν δρᾷ ἀληθινά, ὑφίσταται τήν δράση, στήν καλύτερη περίπτωση ἀντιδρᾷ σ' αὐτό πού ὑπάρχει, καί ἀντιδρᾷ ἀναγκαστικά μέσα στήν αὐταπάτη καί τήν τύφλωση. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς θεωρίας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἀντικειμενικῶν νόμων τοῦ συστήματος, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία ἔχει γιά συνθήκη τήν «μὴ συνείδηση τῶν ἐνδιαφερομένων» αὐτοῖ οἱ νόμοι ἔρχονται σέ πρῶτο ἐπίπεδο καί ἀποτελοῦν τό θέμα τῆς ἐρευνας, καί ὄχι ἡ πάλη ἀνάμεσα σέ καπιταλιστές καί προλετάρους. Ὑπάρχει ἕνας «ἀντικειμενικός» ὀρισμός τῆς τάξης, σι ἀναφορὰ μέ τήν ὀργάνωση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στή συγκεκριμένη κοινωνία, καί τελείως ἀνεξάρτητος ἀπό κάθε δραστηριό-

10 Βλ. ΜΕΘ II, ὄπ. παρ

τητα αυτής της τάξης (έκτός απ' την περίπτωση που μιά τέτοια δραστηριότητα προκύπτει από τη θέση της τάξης στις σχέσεις παραγωγής, πράγμα που δεν είναι αναγκαίο: οι φεουδάρχες π.χ.) σχέση ισοδυναμίας ανάμεσα σε άτομα, που απορρέει από την ισοδυναμία της κατάστασής τους μέσα στις παραγωγικές σχέσεις, που είναι «ανεξάρτητες από τη θέλησή τους» – όχι από τη θέλησή τους σαν ατόμων, αλλά από τη θέλησή τους σαν τάξης, μιά και καθορίζονται απ' τό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Όχι μόνον καμιά αναφορά σε άλλους (τυχόν) τρόπους δραστηριότητας αυτών των ατόμων, πέραν από τον παραγωγικό τρόπο, δεν είναι αναγκαία για νά συλλάβουμε την ταξική τους θέση, αλλά, αυτοδικαίως, όλοι αυτοί οι τρόποι μπορούν μέ αυστηρή ακρίβεια νά συναχθούν άπαγωγικά από αυτή τη θέση (οίκογένεια, ήθη, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία της άστικής τάξης καθορίζονται από τη θέση της στις παραγωγικές σχέσεις).

Ταυτόχρονα, ωστόσο, οι τάξεις, ή ακριβέστερα *ορισμένες* τάξεις μέ «ιστορικό ρόλο», σαν την άστική τάξη και τό προλεταριάτο¹¹, θεωρούνται ούσιαστικά σε συνάρτηση μέ τη δραστηριότητα που αναπτύσσουν για τον μετασχηματισμό της κατάστασης που συναντούν εμφανιζόμενες στην σκηνή της ιστορίας. Άσφαλώς αυτό συνδέεται μέ τό προηγούμενο, κι ακόμα, σε μιά ορθόδοξη έκδοχή, ή δεύτερη πλευρά πρέπει νά υποταχθεί αυστηρά και ολοκληρωτικά στην πρώτη (δπως τό λένε άπειράριθμα έδάφια του Μάρξ, αρχίζοντας από αυτό της *Άγίας Οίκογένειας* που παραθέσαμε στην αρχή αυτού του κειμένου). Όμως αυτό δεν είναι αρκετό, και οι ιστορικές αναλύσεις του Μάρξ υποχρεώνουν νά προχωρήσουμε πιό πέρα. Η άστική τάξη π.χ., που τόσες επιγραμματικές διατυπώσεις παρουσιάζουν σαν άπλό παθητικό αποτέλεσμα ενός σταδίου της τεχνικής ανάπτυξης, δεν υπάρχει στην πραγματικότητα ιστορικά, στις συγκεκριμένες περιγραφές του Μάρξ, παρά μόνο στο βαθμό που αναλαμβάνει για λογαριασμό της αυτή την ανάπτυξη μέ πραγματική μανία, την έξακολουθεί και την μεγενθύνει άσταμάτητα, υποτάσσει σ' αυτήν τά πάντα, καταστρέφει όλα τά εμπόδια που

11. Τό ίδιο δπως στο έγγελιανό σύστημα υπάρχει πρόβλημα μή «ιστορικών» λαών και αναγκαστική σιωπή σχετικά μ' αυτούς, έτσι και στο μαρξιστικό σύστημα υπάρχει πρόβλημα τάξεων στις όποιες δεν θά μπορούσε νά αποδοθεί ένας όποιοσδήποτε «ιστορικός ρόλος», και αναγκαστική σιωπή σχετικά μ' αυτές.

τῆς ἐναντιώνονται φθάνοντας μέχρι καί «ιεροσυλίας τοῦ καθηγια-
σμένου», μαίνεται καί δέν σταματᾶ πρὶν νά ποσοτικοποιήσει,
ἀντικειμενικοποιήσει, ὑπολογίσει καί ἐξορθολογίσει (χωρίς εἰσαγω-
γικά στὸν Μάρξ) τὸ πᾶν, πρὶν νά ἐπιβάλει στή Γῆ τή συστηματική
ἐκμετάλλευσή της, ἂν δέν ὑποτάξει ὅλες τίς πτυχές τῆς ζωῆς τῶν
ἀνθρώπων στίς ἀπαιτήσεις τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Δέν
μποροῦμε λοιπὸν νά παραγνωρίσουμε ὅτι ἡ ἀστική τάξη δημιουργεῖ
ἐνεργητικά ἢ ἴδια, τουλάχιστον ἐν μέρει, τίς σχέσεις παραγωγῆς
πού θά τὴν καθορίσουν σάν ἀστική τάξη. Ἐπανερχόμενοι στοῦ ἴδιο
τό ἀντικείμενο, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ «γέννηση» τῆς ἀστικῆς τάξης,
ὁ σχηματισμός τῶν πρώτων πυρήνων τεχνιτῶν καί ἐμπόρων, δέν
ἀντιστοιχεῖ σέ καμιά σημαντική καί προσδιορίσιμη τεχνολογική
ἀλλαγὴ, ἀλλὰ σέ ἓνα ἐπαναξετύλιγμα τῆς κοινωνικῆς διαίρεσης τῆς
ἐργασίας σέ σχέση μέ τὴν καθαρὰ φεουδαρχική φάση, σέ ἓνα δια-
χωρισμὸ καί μία ἀνάπτυξη λειτουργιῶν πού μέχρι τότε εἶχαν
ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὸν φεουδαρχικό χῶρο ἢ ἀτροφήσει ἀπὸ τὸ ἀπλό
γεγονός τῆς ὑπαρξῆς του —μέ λίγα λόγια, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ θέ-
σμιση τοῦ boug προσδιόρισε μιά καινούργια ἐπιταχυνόμενη τεχνο-
λογική ἐξέλιξη, παρὰ τὸ ἀντίθετο. Ἐπανερχόμενοι στὸν Μάρξ,
διαπιστώνουμε ὅτι τίποτα ἀπ' ὅσα λέει γιὰ τὴ γέννηση τῆς ἀστικῆς
τάξης, ὅταν μιλάει συγκεκριμένα γι' αὐτήν, δέν ἀναφέρεται σέ τε-
χνολογικές ἀλλαγές, ἀλλὰ σ' αὐτὰ πού κάνουν καί στὸν τρόπο μέ
τὸν ὁποῖο ὀργανώνονται «οἱ δουλοπάροικοι πού δραπετεύουν ἀπὸ
τίς φεουδαρχικές περιοχές». Ξαναδιαβάζοντας τὴν περιγραφή του
μιᾶς ἄλλης ἀποφασιστικῆς στιγμῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἀστικῆς τάξης,
τὴν «πρωταρχική συσσώρευση», διαπιστώνουμε ὅτι ἡ οὐσιαστική
συνθήκη γιὰ τὸ πέρασμα στὸν καπιταλισμὸ, ἢ «ἀπελευθέρωση μιᾶς
μεγάλης ποσότητας ἐργατικῆς δύναμης πού τὴν καθιστᾶ διαθέσιμη
γιὰ τὴν ἀπασχόληση στή βιομηχανία, ἢ «βίαιη δημιουργία ἐνός
προλεταριάτου χωρὶς ἔστιά», προκύπτει οὐσιαστικά ἀπὸ μιά ἐξ-
ωτερική ὡς πρὸς τὴν τεχνική ἀνάπτυξη διαδικασία, ἐξωτερική
ἀκόμα καί ὡς πρὸς τὴν καθ' αὐτὸ ἀστική τάξη, καί ἡ ὁποία «δέν
γεννᾶ ἄμεσα παρὰ μεγάλους γαιοκτήμονες» ὅτι «ἢ ἐν τῷ γεννᾶ-
σθαι ἀστική τάξη δέν θά μπορούσε νά κάνει χωρὶς τὴν διαρκὴ
ἐπέμβαση τοῦ κράτους» (πού γίνεται ἔτσι ὄργανο μιᾶς τάξης πού
δέν εἶναι ἀκόμα κυρίαρχη) καί τέλος ὅτι ἡ ἀστική τάξη, ὅταν ἐκ-
μεταλλεύεται «τὴν ἐξουσία τοῦ κράτους, τὴν συγκεντρωμένη καί
ὀργανωμένη δύναμη τῆς κοινωνίας, γιὰ νά ἐπιταχύνει βίαια τὸ πέρα-
σμα ἀπὸ τὴν φεουδαρχική οἰκονομική τάξη στὴν καπιταλιστική

οικονομική τάξη και νά συντομεύσει τίσ μεταβατικές φάσεις», είναι ένα κοινωνικο-ιστορικό δρών υποκείμενο πού ή δράση του ξεπερνά κατά πολύ τά πλαίσια πού καθορίζονται από μιά θέση πού έχει ήδη κατακτήσει στίς σχέσεις παραγωγής (πού θά έπρεπε νά τήν περιορίσουν σέ μιά συσσώρευση «μέ δήμα χελώνας»), και εργάζεται για τήν έλευση νέων σχέσεων παραγωγής πού ή πραγματοποίησή τους θά τήν καταστήσει επιτέλους άληθινή καπιταλιστική άστική τάξη (άν και αυτό δέν έμποδίζει τόν Μάρξ νά ξαναχρησιμοποιήσει, σ' αυτό τό ίδιο όγδοο Τμήμα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* απ' όπου προέρχονται οι προηγούμενες παραπομπές, εκείνο τό κομμάτι από τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* πού θεωρεί τήν άστική τάξη σαν «παθητικό και μή συνειδητό όχημα» τής προόδου τής βιομηχανίας).

Αυτή ή περιγραφή τής πρωταρχικής συσσώρευσης παρουσιάζει λοιπόν ταυτόχρονα ένα *έλλειμμα* και ένα *περίσσευμα* σέ σχέση μέ κάθε θεωρητικοποίηση πού θά είχε τήν άξίωση ν' αναγάγει τή γέννηση του καπιταλισμού στή συγκέντρωση ενός κανονικού συνόλου αναγκαίων και ίκανών συνθηκών πού *ένυπάρχουν* στήν κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων. Έλλειμμα, γιατί ή δημιουργία ενός προλεταριάτου χωρίς έστία, αναγκαία συνθήκη για τό πέρασμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό, προκύπτει από μιά έξωτερική προς τόν άστικό τρόπο παραγωγής τής εποχής διαδικασία: σέ σχέση μέ τήν «έμμενή» λογική του είναι «έξωγενής» και συμπτωματική. Από αυτό συνάγεται ότι ή ιστορική άποτελεσματικότητα αυτού του τρόπου, και α fortiori τής τάξης πού του αντίστοιχεί, περιορίζεται από τήν αναγκαία συμβολή ενός άλλου κοινωνικο-ιστορικού παράγοντα, πού είναι έτερογενής ως προς αυτόν. Παρουσιάζει όμως επίσης, και κυρίως, περίσσευμα, γιατί ή άπλή ύπαρξη μιάς άστικής τάξης (πού θά είχε ίσως έξακολουθήσει νά συσσωρεύει μέ «δήμα χελώνας») δέν άρκει, πρέπει αυτή ή κοινωνική κατηγορία νά ένστερνωσθει μιά πραγματική συμπεριφορά και νά επιδοθει σέ μιά δραστηριότητα πού ξεπερνά κατά πολύ εκείνες πού τής επέβαλλε ή θέση της μέσα στίς ήδη δεδομένες σχέσεις παραγωγής, δραστηριότητα και συμπεριφορά πού κινούνται από τήν «βλέψη» (*visée*) μιάς κατάστασης αυτών των σχέσεων άγνωστης και άφάνταστης προηγούμενα. Μέσα απ' αυτό λοιπόν τό περίσσευμα, απ' αυτό τό επίπλέον, ή άστική τάξη γίνεται άστική τάξη μέ τήν πλήρη έννοια του όρου, και όταν ξεπερνά τόν άυστηρά όμολογο προς τήν κεκτημένη θέση της ρόλο, τότε όρθώνεται στό ύψος του «ιστορικού της ρό-

λου» αναπτύσσεται, και αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις, στον βαθμό που *κατέχεται* πραγματικά από την «ιδέα» της απεριόριστης ανάπτυξης τους, «ιδέα» (στην όρολογία μου: φαντασιακή σημασία) που προφανώς δεν είναι ούτε αντίληψη του αντικειμενικά πραγματικού, ούτε λογική απαγωγή. Αυτό που μιλάει ο κύριος Ζουρνταίν χωρίς να τό ξέρει, δεν είναι ή μετάφραση σε πρόζα ενός συνόλου σημασιών ήδη έγγεγραμμένου μέσα στην «ύποδομή» ή μάλλον, για όσο χρόνο θά μιλάει μόνον αυτό, θά παραμένει ο κύριος Ζουρνταίν. Θά γίνει καπιταλιστής όταν θ' αρχίσει να μιλάει τή γλώσσα μιās σκληρής έποποιίας, μιās τερατώδους κοσμογονίας, όπου ή απεριόριστη δι' έαυτήν επέκταση αυτής τής «ύποδομής» θά γίνει, για πρώτη φορά στην Ιστορία, διανοητικά συλληπτή, φυσικά έπενδυμένη, ιδεολογικά καταξιωμένη, κοινωνιολογικά δυνατή και Ιστορικά πραγματική.

Οί περιγραφές του Μάρξ δεν παρουσιάζουν λοιπόν τήν δραστηριότητα τής άστικής τάξης ως τελείως καθορισμένη από τήν κατάσταση τών παραγωγικών δυνάμεων *δπως αυτή είναι*, αλλά ως άτελώς καθοριστική αυτής τής κατάστασης *δπως θά γίνει* μέ τή δραστηριότητα αυτή. *Ή άστική τάξη ποιεί-πράττει* τον έαυτό της ως άστική τάξη στό μέτρο που τό *ποιείν-πράττειν* της μετασχηματίζει τήν κοινωνικο-Ιστορική κατάσταση στην οποία βρέθηκε στην αρχή, συμπεριλαμβανομένων όχι μόνον τών σχέσεων παραγωγής και τών παραγωγικών δυνάμεων, αλλά και του *τρόπου τής κοινωνικής ύπαρξης* αυτών τών παραγωγικών δυνάμεων, του *τρόπου τής Ιστορικής χρονικότητας* του συνυπόστατου μέ τήν συνεχή ανατροπή τους, και ακόμα και του ίδιου του *όρισμού* τους. Αυτό τό ποιείν-πράττειν δεν μπορεί να συλληφθεί στην ένότητά του παρά μόνον σε αναφορά μ' αυτή τήν «βλέψη», μ' αυτή τήν «ιδέα», μ' αυτή τήν φαντασιακή σημασία τής απεριόριστης ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων. (Ότι αυτή ή σημασία είναι κατά πολύ μεγάλο ποσοστό μή συνειδητή, και στό βαθμό που είναι συνειδητή μένει τυλιγμένη σε μιá ιδεολογία που τήν παρουσιάζει σαν μέσο έπίτευξης άλλων σκοπών, τής εύτυχίας και του *εύ ζην* τής ανθρωπότητας, προφανώς δεν αλλάζει τίποτα.) Πράττειν που είναι άσφαλώς ριζωμένο στην προυπάρχουσα τής άστικής τάξης πραγματική κατάσταση, που όμως, εάν δεν τήν ξεπερνούσε, δεν θά παρήγε τίποτα άλλο απ' τήν επανάληψη, ή τό πολύ μιá βραδεία τροποποίηση αυτής τής κατάστασης, και όχι τήν Ιστορική ανατροπή που όδήγησε στον καπιταλισμό. Μπορούμε αυτό να τό διαπιστώσουμε στίς πολλές περι-

πτώσεις όπου η αστική τάξη παραμένει κάτω από τον «ιστορικό ρόλο», για λίγο, για πολύ ή για πάντα¹².

Μένει να μετρηθεί το βάρος του μεταφορικού σχήματος του «ιστορικού ρόλου», πού δεν είναι προφανώς ούδέτερο. Υπάρχει έργο πού αναθέτει ένα ρόλο σ' ένα κοινωνικό στρώμα, και ποιός είναι ο συγγραφέας του; Μήπως είμαστε μάλλον μπροστά σέ μιá *Commedia dell' Arte* –άλλά ποιá παράδοση καθόρισε τά πρόσωπα και τον καμβά της πλοκής της; Ή μήπως απόψε αυτοσχεδιάζουμε σ' αλήθεια, χωρίς από τά πριν νά έχουν όρισθεί κείμενο, πλοκή, πρόσωπα; Ή μετωπική αντίθεση των δύο ασυμβίβαστων αντιλήψεων πού αναφέρθηκαν πιο πάνω γίνεται εδώ τελείως φανερή Ή ο «ιστορικός ρόλος» είναι ένας τρόπος του λέγειν, ταυτολογικός και κενός, πού απλώς σημαίνει ότι ο κόσμος έτσι όπως εμφανίζεται στον παρατηρητή *εκ των υστέρων* δεν θά ήταν αυτός πού είναι εάν τά προηγούμενα γεγονότα δεν είχαν συμβεί όπως συνέβησαν και αν τά διάφορα κοινωνικά στρώματα δεν είχαν κάνει αυτά πού έκαναν. Ή ή έκφραση δεν έχει ένα τετριμμένο νόημα –κι αυτό προφανώς έχει κατά νου ο Μάρξ–, αλλά θέτει ότι ή ιστορική εξέλιξη γίνεται σύμφωνα μέ μιá τάξη της οποίας τήν σημασία κατέχει αυτός πού μιλάει, ότι γεγονότα και δραστηριότητες των κοινωνικών στρωμάτων κατέχουν όλα μιá λειτουργία στην επιτέλεση ενός αποτελέσματος ή ενός σκοπού, ο οποίος τά υπερβαίνει, αλλά πού είναι, αυτοδικαίως, δεδομένος από πάντα και σ' αυτή τήν περίπτωση, τόσο ή εικόνα (πού εξέταλλο δεν είναι πιά εικόνα) όσο και ή μεταφυσική πού τήν στηρίζει είναι απαράδεκτες.

Ήν όμως κοιτάξουμε από πιο κοντά, τότε θά δούμε τον αναγκαστικό χαρακτήρα της αντινομίας και της κίνησης μέ τήν όποία ό

12 Ότι μπορούμε πάντοτε νά παρατάξουμε μιá σειρά εξηγήσεων αυτής της «άδυναμίας» αναφέροντας άλλους ιστορικούς παράγοντες δεν αλλάζει τίποτα στο βάθος του ζητήματος. Πέρα απ' ότι αυτές οι «εξηγήσεις» είναι πάντοτε απλώς εύλογοφανείς, καταλήγουν, σίς λιγότερο τετριμμένες περιπτώσεις (όπως π.χ. στή θεωρία της «διαρκούς επανάστασης» του Τρότσκι), στην πρόταξη παραγόντων πού ανέστειλαν ή παρεμπόδισαν τήν ανάπτυξη της δραστηριότητας της αστικής τάξης –άρα στην ύπόρρητη αναγνώριση ότι αυτή ή δραστηριότητα (πού δεν παρεμποδίστηκε σίς «εύνοικές» περιπτώσεις) δεν είναι ούτε αντανάκλαση, ούτε τετριμμένη και υποχρεωτική μετάφραση της κοινωνικο-ιστορικής κατάστασης, αλλά ενεργός παράγων μετασχηματισμού της τελευταίας.

Μάρξ τήν λύνει ὑπέρ ἑνός τῶν ὄρων τῆς. Τό κοινωνικο-ἱστορικό εἶναι τῆς ἀστικῆς τάξης φαίνεται, ἐν μέρει, στά μάτια του αὐτοῦ πού εἶναι: κοινωνικό στρώμα πού ἀντιδρᾷ στήν κατάσταση στήν ὁποία βρίσκεται μέ τρόπο πού ξεπερνᾷ τά δεδομένα αὐτῆς τῆς κατάστασης καί τό ὁποῖο καθορίζεται οὐσιαστικά ἀπό τή δραστηριότητα πού ἀναλαμβάνει νά μεταμορφώνει τήν κατάσταση αὐτή. Ἐπίσης «ἐλεύθερες πόλεις» στό Μάντσεστερ ἀπό τό ρολοῖ στήν ἀτμομηχανή· ἀπό τό φλαμανδικό πανηγύρι στό δικτωριανό ἤθη ἀπό τό συντεχνιακό μονοπώλιο στή θρησκεία τοῦ λιμπεραλισμοῦ ἀπό τή Μεταρρύθμιση στήν ἐλεύθερη σκέψη· ἀπό τήν ἐπίκληση τῆς Ἀρχαιότητος στήν *tabula rasa* τοῦ 18ου αἰώνα, κι ἀπό ἐκεῖ σέ μιά νέα ἐπίκληση τῆς Ἀρχαιότητος μέσα ἀπό τήν ποικιλία καί τήν ἀντίθεση τῶν συνθηκῶν στίς ὁποῖες βρίσκεται ἡ ἀστική τάξη καί τίς ἐκφράσεις πού ἔδωσε στή δραστηριότητά της –παρά καί πέραν ἀπό αὐτές τίς συνθήκες καί ἐκφράσεις–, οἱ πράξεις της, οἱ συμπεριφορές της, οἱ τύποι καί οἱ μορφές ὀργάνωσής της, οἱ ἀξίες της, οἱ ἰδέες της, ἀλλά κυρίως τά ἀποτελέσματα τοῦ πράττειν της, στή διάρκεια πολλῶν αἰώνων καί σ' ἕνα μεγάλο ἀριθμό χωρῶν, συνθέτουν τελικά μιά ἐνιαία κοινωνικο-ἱστορική φιγούρα. Ὅμως ἕνα τέτοιο εἶναι καί μιά τέτοια ἐνότητα δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά καταστατική θέση μέσα στή σκέψη πού ὁ Μάρξ γνωρίζει καί στήν ὁποία ἀνήκει· ἀποτελοῦν κάτι λιγότερο ἀπό νεφελώματα, ἀπό σωρούς ἀσυναρτησίας, ἀπό παράλογες προκλήσεις πρὸς ἐννοιοποίηση, ὅσο «διαλεκτική» κι ἂν τήν θέλουμε. Ἡ ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ εἶναι δέν μπορεῖ προφανῶς νά τοῦ δοθεῖ ἀπό τήν ταυτότητα τῶν ἀτόμων τοῦ τό ἀποτελοῦν οὔτε ἐπίσης ἀπό τήν ὁμοιότητα τῶν «ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν» στίς ὁποῖες βρίσκονται τοποθετημένα, ἐφόσον αὐτές ποικίλλουν σημαντικά στόν χρόνο καί στόν χώρο καί οὔτε κἀν ἀπό τίς πραγματικές σχέσεις παραγωγῆς, ἐφόσον ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη δέν μπορούμε νά συνταυτίσουμε τοὺς χειροτέχνες καί τοὺς ἐμπόρους τοῦ 13ου αἰώνα, τοὺς μεγάλους τραπεζίτες τοῦ 16ου καί τά ἀφεντικά τῆς φάμπρικας τοῦ 19ου –κι αὐτό δείχνει ἐπίσης ὅτι δέν θά ἔπρεπε νά μιλοῦμε γι' αὐτή τήν ἐνότητα σάν ἐνότητα μορφῆς. Αὐτή ἡ ἐνότητα δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτή, ἐάν ὑπάρχει, παρά μόνο στή βάση τῆς ὁμοιότητος τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς τῆς δραστηριότητος, μέ τήν προϋπόθεση φυσικά ὅτι δέν ἐννοοῦμε τά «ὕλικά» ἀποτελέσματα (πού κι αὐτά μεταβάλλονται ἀπεριόριστα), ἀλλά τίς ὁμοιες σημασίες πού ὑπάρχουν σ' αὐτά. Αὐτά τά ἀποτελέσματα δείχνουν τήν ἀστική τάξη σάν μιά τάξη πού τείνει νά ἐν-

οποιήσει τόν κόσμο σέ μιά «άστική βάση», τάξη δηλαδή πού εξαλείφει ανέλετα τίς προηγούμενες μορφές κοινωνικής ύπαρξης γιά νά δημιουργήσει μιά οργάνωση πού νά διέπεται από τή μόνη επιταγή τής απεριόριστης ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων. Μέ άλλα λόγια, αυτό πού προσδίδει ένότητα στήν άστική τάξη είναι ή ένότητα του πράττειν της, ή οριζόμενη απ' τήν ένότητα τής ιστορικής βλέψης πού ή άστική τάξη κατορθώνει νά πραγματοποιήσει. Όμως τί μπορεί νά σημαίνει αυτό, ή ένότητα δηλαδή μιās βλέψης κοινής στους τεχνίτες τής Καταλωνίας, στους έφοπλιστές τής Χάνσα, στους Φούγκερ, στους βαμβακοβιομήχανους του Μάντσεστερ και στους τραπεζίτες τής Παλινόρθωσης; Πώς νά όρίσουμε τό περιεχόμενο αυτής τής βλέψης, ή όποία δέν είναι τίποτε άλλο παρά αυτό τό άπροσδιόριστο πράγμα πού είναι ό διαρκής καπιταλιστικός μετασχηματισμός του κόσμου και κυρίως, τί είναι μιά βλέψη χωρίς ύποκείμενο παρά, στή χειρότερη περίπτωση, ένας παραλογισμός και, στή καλύτερη, μιά προσωποποίηση, μιά γλωσσική κατάχρηση; Βρισκόμαστε μέσα στήν πλήρη μυθοποίηση, τό στέρεο έδαφος τής σκέψης χάνεται κάτω απ' τά πόδια μας και πρέπει, μέ κάθε θυσία, νά τό ξαναβρούμε.

Πρέπει να δώσουμε όντολογική και έννοιολογική σύσταση στό είναι τής άστικής τάξης, κι αυτό συνεπάγεται έναν όρισμένο αριθμό πράξεων πού, όπως πάντα, καταλήγουν στήν άναγωγή του στίς κατηγορίες αντικειμένων, στους τύπους του είναι τους ήδη γνωστούς και έρευνημένους άλλου. Τό θεωρούμενο αντικείμενο δέν μπορεί νά παραμείνει κάτι τό μοναδικό, ούτε νά όρισθαι σαν άπλό άθροισμα είδοποιών διαφορών, χρειάζεται ένα προσεχές γένος στό όποιο νά ανήκει. Πρέπει λοιπόν νά κατασκευάσουμε μιά τάξη τάξεων, μιά έννοια τής όποίας ή άστική τάξη θά είναι μιά από τίς περιπτώσεις· και πρέπει νά μπορούμε νά ταυτίζουμε αυτές τίς περιπτώσεις τίς μέ τίς δέ και νά διαπιστώνουμε τήν ταυτότητά τους σύμφωνα μέ όρισμένα ουσιώδη χαρακτηριστικά. Άστοί, φεουδάρχες, ρωμαίοι πατρίκιοι και κινέζοι μανδαρίνοι πρέπει νά είναι ουσιαστικά ανάλογοι και συγκρίσιμοι, και νά μπορούν νά νοούνται μέ τήν έννοια και μέσα απ' τήν ουσία τής τάξης σαν τέτοιας¹³. Ουσία πού πρέπει μέ τή σειρά της νά μπορεί νά νοηθεί σέ

13 Είναι αυτονόητο ότι έδώ επιχειρούμε νά φέρουμε στήν έπιφάνεια τίς λογικές αναγκαιότητες πού κατευθύνουν τήν κατασκευή τής έννοιας τής τά-

ἀναφορά πρὸς ἄλλες καθορισίμες οὐσίες ἢ τίς συναθροίσεις καὶ ἐνώσεις τους, καὶ τελικά δι' ἀναγωγῆς στίς πρῶτες οὐσίες: τὰ πράγματα καὶ τὰ ὑποκείμενα (οἱ ἰδέες δὲν μπαίνουν στό λογαριασμό, μιά καὶ ὁ Μάρξ ἀποφάσισε δι τὸ μόνο πού κάνουν εἶναι νά ἐπαναλαμβάνουν, καλά ἢ ἄσχημα, τὸ πραγματικό –ὅπως κι ὁ Πλάτων εἶχε ἀποφασίσει πὼς τὸ πραγματικό δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νά ἐπαναλαμβάνει, μᾶλλον ἄσχημα παρά καλά, τίς ἰδέες). Ἔτσι ἡ τάξη ὀρίζεται σέ ἀναφορά μὲ τίς σχέσεις παραγωγῆς πού εἶναι, σέ τελευταῖο βαθμό, «σχέσεις ἀνάμεσα σέ πρόσωπα μεσευμένες (médiatisées) ἀπὸ πράγματα». Ἡ δομὴ τῆς ὄντολογικῆς σχέσης οὐσία-ἐκδήλωση ἐγγυᾶται δι ἡ γνώση τῆς οὐσίας ἐπιτρέπει νά γνωρίζουμε τίς ἐκδηλώσεις της, μιά καὶ ἡ οὐσία δὲν παράγει οὐσιαστικά παρά μόνο τίς ἐκδηλώσεις πού εἶναι δικές της καὶ ἀντιστρόφως, μιά καὶ οἱ ἐκδηλώσεις πού δὲν καθορίζονται οὐσιαστικά εἶναι, ἐξ ὀρισμοῦ, συμπτωσιακές. Ὅταν λέμε δι οἱ ἐκδηλώσεις καθορίζονται ἀπ' τὴν οὐσία, αὐτὸ προφανῶς σημαίνει δι τὰ φαινόμενα ὑπακούουν σέ νόμους· ἄρα, δεδομένου δι τὰ αὐτὰ αἷτια προκαλοῦν τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, γνωρίζουμε *de jure*, καὶ μὲ μόνο ὄριο τίς ἀτέλειες τῆς πληροφόρησης μας καὶ τῆς ἀναλυτικῆς μας ἱκανότητος, «αὐτὸ πού εἶναι, αὐτὸ πού θά εἶναι καὶ αὐτὸ πού ὑπῆρξε κάποτε»· ἐάν ὁ Δίας γελοιοποιήθηκε ἀπ' τὸ ἀλεξικέραυνο, κι ὁ Ἑρμῆς ἀπὸ τὴν *Credit mobilier*, γιατί κι ὁ Κάλχας δὲν θά πάθαινε τὸ ἴδιο ἀπὸ τὴν γνώση μας; Τὸ «εἶναι» τῆς τάξης τὴν «καταναγκάζει ἱστορικά» νά κάνει αὐτὸ πού πρέπει νά κάνει· γνωρίζοντας αὐτὸ τὸ «εἶναι», γνωρίζουμε τὴ δράση τῶν τάξεων στὴν ἱστορία καὶ προφυλασσόμαστε ἀπ' τίς πραγματικὲς ἐκπλήξεις καθὼς κι ἀπ' τίς φιλοσοφικὲς ἐκπλήξεις πού εἶναι ἀσύγκριτα πιὸ ἐπικίνδυνες. Ἀπομένει νά ἐντάξουμε αὐτὴ τὴ σειρά ἀντικειμένων στό Ὅλον (πού εἶναι Ἐν, καὶ μέσα στό ὁποῖο κάθε ἀντικείμενο ἔχει τὴ θέση του ἢ τὴ λειτουργία του)· αὐτὸ θά ἀποτελέσει τὸν ρόλο τοῦ «ἱστορικοῦ ρόλου», τὴ λειτουργία τῆς «λειτουργίας τῆς τάξης». Ἔτσι αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο δέχεται τὴν τελικὴ του καταξίωση, ἢ ὑπαρξὴ του εἶναι καλά δεμένη κι ἀπ' τίς δύο πλευρὲς της στὴν ὀλότητα τῶν ὑπαρχόντων: ὀρίσκει τίς ἀναγκαῖες καὶ ἱκανὲς συνθήκες του σ' αὐτὸ πού ὑπῆρξε, τὴν

ξῆς στόν Μάρξ καὶ στό πλαίσιο τοῦ συστήματός του –καὶ ὄχι τὴν πραγματικὴ ἱστορικὴ γέννηση τῆς ἔννοιας τῆς τάξης πού, ὅπως ξέρουμε, εἶναι πολὺ πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὸν Μάρξ

τελική του αίτια σ' αυτό πού πρέπει νά υπάρξει, συντάσσεται τοσο μέ τή λογική πού κυριαρχεί στά άποτελέσματα τών πραγμάτων, όσο και μ' εκείνη πού κυβερνά τίς πράξεις τών ύποκειμένων. Έτσι, κατασκευάζεται μιά ώραία έννοια τής τάξης, -πλασματικό *constitutum*, πού πετυχαίνει αυτό τό άξιοσημειωτο κατόρθωμα νά αποδώσει σέ όλες τίς άλλες ιστορικές τάξεις χαρακτηριστικά τής άστικής τάξης πού αυτές δέν έχουν, και ν' αφαιρέσει από τήν τελευταία ό,τι άποτέλεσε τό είναι και τήν ένότητά της. Ό Λούκατς θεωρούσε δυστυχία για τό εργατικό κίνημα τό γεγονός ότι ό Μάρξ δέν έγραψε τό κεφάλαιο για τίς τάξεις πού θά τέλειωνε τό *Κεφάλαιο* θά έπρεπε ίσως ν' αναρωτηθούμε αν θά μπορούσε νά τό γράψει.

*
* *

Δέν μπορούμε, πράγματι, νά συλλάβουμε τό είναι τής άστικής τάξης παρά μόνο σέ αναφορά μέ τό πράττειν της, τήν κοινωνικο-ιστορική δραστηριότητά της. Τό ίδιον αυτής τής δραστηριότητας δέν είναι ή έξασφάλιση τής άδιατάραχης λειτουργίας τών δεδομένων και καλά θρονιασμένων σχέσεων παραγωγής, αλλά ή πραγματοποίηση, είτε αυτή ή δραστηριότητα τό ξέρει είτε όχι, είτε τό θέλει είτε όχι, μιās άνευ προηγουμένου ιστορικής μεταβολής, πού έχει αρχίσει έδω και πολλούς αιώνες και πού δέν έχει ακόμη τελειώσει. Τό είναι τής άστικής τάξης δέν μπορεί νά συλληφθεί παρά μόνο σέ αναφορά μ' αυτό πού έπέρχεται μέ τό πράττειν της. Και, αυτό πού έπέρχεται μέσα σ' αυτό τό πράττειν και μέσω αυτού, καθώς και ή σχέση του μέ αυτό έντός και διά του οποίου έπέρχεται, πρέπει επί τέλους νά κατορθώσουμε νά τά δούμε στό *ιδιαιτερο* είναι τους, σάν «άντικείμενο» και σάν «σχέση» απόλυτα πρωτότυπα και μή αναγώγιμα περαιτέρω, χωρίς προηγούμενο, αναλογία, ή μοντέλο κάπου άλλου, πού δέν «άνήκουν» σ' έναν ήδη δεδομένο ή κατασκευάσιμο «τύπο» αντικειμένου ή σχέσης, αλλά πού προκαλούν τήν ανάδυση ενός «τύπου» του οποίου αυτά είναι τά μοναδικά αντίτυπα, πού δέν ύποτάσσονται (παρά μόνο τυπικά και κενά) στους καθορισμούς του καθολικού και του μοναδικού, πού έμφανίζουν τίς δικές τους συνθήκες νοητότητας και δέν τίς δέχονται από κάτι άλλο. Πράγματι, έδω δέν ύπάρχει ούτε «σκοπός» πού επιδίωξαν και θέλησαν ένα ή περισσότερα ύποκείμενα (παρ' όλο

πού ή μερική στιγμή του σκοπού επεμβαίνει συνεχώς στις ένεχόμενες συνειδητές δραστηριότητες), ούτε συγκεκριμένο «άποτέλεσμα» ενός συνόλου καθορίσιμων αιτιών (παρ' όλο πού «αίτιακές σχέσεις» και «κίνητρα» είναι σχεδόν πανταχού παρόντα), ούτε «διαλεκτική» παραγωγή μιās ολότητας σημασιών (παρ' όλο πού σημασίες αναδύονται συνεχώς σέ όλα τά επίπεδα και παραπέμπουν ή μιá στην άλλη).

Αυτό πού γίνεται μέ τό πράττειν τής άστικής τάξης είναι ένας καινούργιος κοινωνικο-ίστορικός κόσμος έν τω γίγνεσθαι, αυτός ό κόσμος, αυτό τό γίγνεσθαι κι ό ίδιος ό τρόπος αυτού του γίγνεσθαι είναι δημιουργία τής άστικής τάξης μέσα από την όποία αυτή δημιουργείται σαν άστική τάξη είναι αυτό πού παρουσιάζεται σήμερα σέ μιās σαν ό σύγχρονος γραφειοκρατικός καπιταλιστικός κόσμος, μέ όλα τά νήματα του παρελθόντος πού όδηγούν σ' αυτόν και δένονται μέσα σ' αυτόν (άλλα έσπασαν στον δρόμο), και όλα τά «μή πραγματικά» άκόμη νήματα πού ξεκινούν από αυτόν, όρισμένα ήδη άναγνωρίσιμα, άλλα όχι, και πού θά ύφανθούν σ' αυτό τό μέλλον πού έτσι θά τά τροποποιήσει και θά τους προσθέσει κι άλλα, ένω συγχρόνως θά έξακολουθει άναδρομικά νά τροποποιεί στην πραγματικότητά του, δηλαδή στό νόημά του, τό δήθεν «ήδη δεδομένο» παρελθόν. Αυτό τό πράττειν, τό αναφέρουμε βέβαια σέ ομάδες ανθρώπων κάθε φορά τοποθετημένων σέ όμοιες καταστάσεις, και ειδικότερα σ' ένα κοινωνικό στρώμα ή, για την ακρίβεια, σέ μιá άκολουθία κοινωνικών στρωμάτων. Όμως αυτές οι καταστάσεις, ή τά «άντικειμενικά χαρακτηριστικά» πού τους αντιστοιχοϋν, δέν είναι έδώ παρά όροι έπισήμανσης και δέν ένοποιούνται σέ μιá έννοια. Για νά κάνουμε από αυτά τά χαρακτηριστικά, πού επιτρέπουν την έπισήμανση τής άκολουθίας κοινωνικών στρωμάτων για την όποία μιλούμε, μιá έννοια (τής όποίας θά συνιστοϋσαν τό βάθος), θά έπρεπε νά μπορούμε νά ύποστηρίξουμε ότι προσδίνουν στην άστική τάξη την ένότητά της (ή άν κανείς τό προτιμά, ότι την εκφράζουν). Όμως αυτό είναι ψευδές, καμιά ταχυδακτυλουργία μέ τίς «σχέσεις παραγωγής» δέν θά έπέτρεπε νά θεωρήσουμε σαν έννοιοίσιμα υπό την αίγίδα αυτού του όρου τά χαρακτηριστικά τής κατάστασης των τεχνιτών και των έμπόρων του 13ου αιώνα, των έργοστασιαρχών του 18ου και των διευθυντών των πολυεθνικών εταιρειών του 20ου. Βέβαια, τά στρώματα πού μόλις αναφέραμε έπισημαίνονται από χαρακτηριστικά σχετικά μέ την παραγωγή (ή την οίκονομία)· αλλά αυτό δέν είναι μιá ταυτότητα (ή όμοιότητα)

κατάστασης μέσα στις σχέσεις παραγωγής· είναι μία ομοιότητα όσον αφορά τή σχέση όλων αυτών των στρωμάτων μέ τήν παραγωγή. Ἡ ἐπισήμανση τῶν στρατιωτικῶν ἀπ' τόν βαθμό τους προϋποθέτει ἀπλῶς διτι ἔχουν ὅλοι τους μία σχέση μέ τό στρατό, ὄχι διτι ἔχουν τήν ἴδια θέση μέσα σ' αὐτόν. Κι αὐτή τή σχέση πρὸς τήν παραγωγή (καί τήν οἰκονομία) ἢ ἴδια ἢ ἀστική τάξη εἶναι ἐκείνη πού τήν δημιουργεῖ. Τά διαδοχικά στρώματα, τῶν ὁποίων τό πρᾶττειν γεννᾶ τελικά τόν καπιταλιστικό κόσμον, ἐπισημαίνονται σέ σχέση μέ τήν παραγωγή ὁμῶς αὐτό ἀκριβῶς ἀποτελεῖ μέρος αὐτοῦ πού ἢ ἀστική τάξη φέρνει στόν κόσμον. Δέν μπορῶ νά ξεχωρίσω τίς Ἰνδουιστικές κάστες, τίς «τάξεις» τῆς ἀρχαιότητος, τίς φεουδαρχικές «κοινωνικές κλάσεις» (ἢ «καταστάσεις», Stande, états) ἀναφερόμενος στήν κατάστασή τους στις σχέσεις παραγωγῆς (ἕνας πολίτης τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Ρώμης δέν εἶναι κατ' ἀνάγκην, καί δέν εἶναι ἐν γένει ἰδιοκτῆτης δούλων) μοῦ χρειάζονται σημεῖα ἀναφορᾶς θρησκευτικά, νομικοπολιτικά κλπ. Ὅμως ἀπό τή γέννηση τῆς ἀστικῆς τάξης καί μετά, τό σημεῖο ἀναφορᾶς: θέση μέσα στις σχέσεις παραγωγῆς γίνεται πράγματι σημαντικό καί τελικά κατατάσσει τά ὑπόλοιπα σέ δεύτερο ἐπίπεδο. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στό οὐσιαστικό σημεῖο: ὁ ὀρισμός μιᾶς ἔννοιας τῆς τάξης πού νά ἰσχύει γιά ὅλους τοὺς κοινωνικο-ἱστορικούς σχηματισμούς σέ ἀναφορά μέ τίς σχέσεις παραγωγῆς, ἰσοδυναμεῖ μέ τή θέση διτι ὁ τύπος σχέσης πού διατηροῦν, μ' αὐτές τίς σχέσεις, οἱ ἄλλες «τάξεις» στήν ἱστορία εἶναι οὐσιαστικά ταυτός μέ αὐτόν πού διατηρεῖ ἢ ἀστική τάξη, πράγμα ψευδέστατο, ἀφοῦ ἢ ἀστική τάξη εἶναι ἢ «τάξη» μέσω τῆς ὁποίας ἢ σχέση πρὸς τήν παραγωγή ἔρχεται στήν ἱστορία σάν σχέση θεμελιώδης, ἢ «τάξη» τῆς ὁποίας ἢ ὑπόθεση εἶναι ἢ παραγωγή (the business of the United States is business), ἢ «τάξη» πού ὀρίζεται ἢ ἴδια σάν οὐσιαστικά ἀπορροφημένη ἀπ' τήν παραγωγή καί στραμμένη σ' αὐτήν –πράγμα πού δέν ἰσχύει ἀσφαλῶς γιά τοὺς φεουδάρχες ἄρχοντες, τοὺς πολίτες στήν ἀρχαιότητα ἢ τοὺς ἀσιάτες δεσπότες καί τήν «γραφειοκρατία» τους– καί πού ὀρίζει ἔργον τοὺς ἀνθρώπους καί τίς σχέσεις τους –ἄρα, τήν κοινωνική πραγματικότητα, ἄρα τήν πραγματικότητα, ἐκτός ἴσως ἀπὸ ἕνα σημεῖο στό ἄπειρον– σέ ἀναφορά μέ τήν παραγωγή· πράγμα πού κάνει ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὅτι ὁ Μάρξ, βυθισμένος ὁ ἴδιος στήν ἀστική κοινωνία, δέν μπορεῖ νά δεῖ τό σύνολο τῆς προηγούμενης ἱστορίας παρὰ μόνον ἀπὸ αὐτή τή σκοπιά, διτι δηλαδή ἢ παραγωγή εἶναι ἢ κεντρική καί καθοριστική ὑπόθεση τῆς κοινωνίας. Καί θά ἦταν μάταιον

νά επαναφέρουμε εδώ, όπως κάνει πράγματι ο Μάρξ, το γνωστό έγελιανό μοτίβο, λέγοντας ότι αυτή ή σχέση προς την παραγωγή ήταν πάντοτε θεμελιώδης, κι ότι ο νεωτερισμός της αστικής τάξης συνίσταται στο ότι την κατέστησε ρητή. Τό ίδιο – και στά μάτια του Μάρξ τό «προνόμιο» – της καπιταλιστικής εποχής είναι ακριβώς ή άνευ προηγουμένου ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων και ή καταστροφή κάθε άλλου ενδιαφέροντος, μέτρου, αξίας στην κοινωνική ζωή· πράγμα πού είναι στην πραγματικότητα αδύνατο χωρίς ριζική μεταβολή της σχέσης της συγκεκριμένης «τάξης» (και όλων τών άλλων) προς την παραγωγή και τίς άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής, μεταβολή πού ανάγει τόν Νόμο και τούς Προφήτες στο *Συσσωρεύετε, συσσωρεύετε...* 'Ακόμη κι άν παραδεχθούμε ότι ή επικράτηση άλλων τάξεων στην Ιστορία επιβλήθηκε σαν αποτέλεσμα μιās κατάστασης τών παραγωγικών δυνάμεων (πράγμα πού είναι ψευδές), είναι φανερό ότι ή αστική τάξη επιβλήθηκε επιβάλλοντας την ανάπτυξη αυτών τών δυνάμεων σέ όλη την κοινωνία. 'Ας προσθέσουμε πώς τίποτα στην αρχική της «άντικειμενική» κατάσταση δέν ύποχρεώνει την αστική τάξη νά κάνει κάτι τέτοιο¹⁴.

Είναι τό ίδιο άν πούμε ότι τό πράττειν και πράττεσθαι της αστικής τάξης δέν μπορούν νά συλληφθούν πάρα μόνο σέ αναφορά μέ τίς φαντασιακές σημασίες πού την πληρούν, πού τίς ενσαρκώνει και «πραγματώνει», και οί όποιες μπορούν νά αναγνωσθούν πάνω σ' αυτό τό πράττειν και πράττεσθαι. Μ' αυτή την έννοια, επιφανείς εκπρόσωποι της απόλυτης μοναρχίας ή ακόμα και μονάρχες, ευγενείς και γαιοκτήμονες, μεταρρυθμιστές της θρησκείας, ιδεολόγοι και επιστήμονες μπορούν νά «άνήκουν» και «άνήκαν» στην αστική τάξη έξίσου και συχνά πολύ περισσότερο από όλόκληρες μάζες έμ-

14 'Ο «άνταγωνισμός», στην πραγματικότητα, δημιουργήθηκε και επιβλήθηκε απ' την αστική τάξη σέ ένα πολύ κατοπινό στάδιο της ανάπτυξης της ή αστική τάξη γεννιέται και μεγαλώνει σ' έναν χώρο πού δέν έχει τίποτα τό άνταγωνιστικό, θά είχε δύσκολα μπορέσει νά γεννηθεί διαφορετικά και, πράγματι, από καταβολής της αστικής τάξης μέχρι σήμερα δ' αληθινός οικονομικός άνταγωνισμός υπερίσχυσε μόνον κατ' εξαίρεση, αποσπασματικά και για βραχείς περιόδους 'Ο άνταγωνισμός δέν υπήρξε ποτέ τίποτε άλλο από ένα όπλο της πιο ισχυρής αστικής τάξης έναντιον της πιο αδύνατης από τίς συντεχνίες και τόν Κολμπέρ ως τόν κ. Ζισκάρ ντ' 'Εσταίν και τίς επιτροπές της άμερικανικής Γερουσίας, δέν ήταν ποτέ καλός παρά μόνον για τούς άλλους

πορων και μικρών αφεντικών 'Η άστική κοινωνικο-ϊστορική μεταμόρφωση δέν είναι δυνατή καθ' έαυτήν και κατανοητή από έμάς παρά μόνο σέ σχέση μέ τό μάγμα τών κοινωνικών φαντασιακών σημασιών πού γεννά ή άστική τάξη κι οί άποίες τήν κάνουν άστική τάξη. Συνίσταται πράγματι αυτή ή μεταμόρφωση στό έξής, δι' σ' ειαά δλόκληρη γεωγραφική περιοχή και για μία δλόκληρη περίοδο, τό πράττειν τών ανθρώπων καθιστά δυνατά, πράγματα μέχρι τότε αδύνατα (κοινωνικά), και λογικά, πράγματα μέχρι τότε παράλογα και άκατανόητα, ένοργανώνεται σέ καινούργια μέσα προσανατολισμένα σέ σκοπούς χωρίς νόημα σύμφωνα μέ τά μέχρι τότε παραδεκτά κριτήρια, έφευρίσκει νέες κοινωνικές διαρθρώσεις για να οργανωθεί, μύθους και ρητές ιδέες μέσα από τά όποια προσανατολίζεται, στοχάζεται και δικαιώνει τόν έαυτό του. Αυτό δέ τό πράττειν δέν είναι αυτό πού είναι σαν μετατόπιση μορίων μέσα σ' ένα δήτην απόλυτο φυσικό σύμπαν· είναι αυτό πού είναι μέσω όλων αυτών πού δέν «είναι», τών άπεριοριστων και μερικά άπροσδιοριστων σχέσεων του μέ τά αντικείμενα, αλλά επίσης και μέ τίς πράξεις άλλων ανθρώπων, κι ακόμα περισσότερο, μέ τή συλλογική και ανώνυμη δραστηριότητα πού μέσα της είναι συνεχώς βυθισμένο, μέ τούς ρητούς στόχους πού βάζει στον έαυτό του, αλλά επίσης, και κυρίως, μέ τήν άτέλειωτη άλυσίδα τών αποτελεσμάτων του πάνω στην όποια δέν κυριαρχεί ποτέ, μ' αυτό πού, στό δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο, τό καθιστά λογικό ή παράλογο, αποτελεσματικό ή μάταιο, άξιόπαινο ή έγκληματικό. Είναι αυτό πού είναι μέσω όλων τών παραπομπών σ' αυτό πού δέν είναι: είναι αυτό πού είναι μέσα από τή σημασία του. 'Ο Μάρξ έλεγε δι' μία μηχανή δέν είναι από μόνη της κεφάλαιο, όπως τό χρυσάφι δέν είναι από μόνο του χρήμα. Μία μηχανή είναι κεφάλαιο μόνο μέ τήν ένταξη της σέ ένα δίκτυο καπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Αυτή είναι ή σημασία-κεφάλαιο τής μηχανής, τήν όποια μπορεί να χάσει (ή να άποκτήσει) σέ συνάρτηση μέ γεγονότα πού δέν έχουν σχέση μέ τίς φυσικές και τεχνικές ιδιότητές της. Τό ίδιο μία κίνηση, ή μία σειρά από κινήσεις, δέν είναι ποτέ από μόνες τους έργασία. Αυτές οί σημασίες δέν σχηματίζουν ούτε «σύνολο» ούτε «ίεραρχία», δέν ύπακούουν στις συνηθισμένες λογικές σχέσεις (άνήκειν ή έγκλεισμός, σχέσεις διατάξεως ή άλλες)· ή μόνη σχέση πού μεταφέρουν πάντα είναι ή άπλή μεταβατική σχέση, ή παραπομπή. Γι' αυτόν τόν λόγο, και γιατί δέν μπορούμε να τίς μεταχειριστούμε σαν «διακεκριμένα και δρισμένα στοιχεία», τίς δνομάζω μάγμα. Αυτό ήδη

υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για ορθολογικές σημασίες (πού θα έπρεπε τότε να μπορούσαν να κατασκευαστούν από λογικές πράξεις και να μεταφέρουν σχέσεις στις οποίες να είναι δυνατό να τεθεί ζήτημα αληθούς ή μη αληθούς, πράγμα που δεν έχει νόημα: ή σχέση δουλοπάροικος-αφέντης είναι αυτή που είναι, δεν μπορεί ούτε να «θεμελιωθεί», ούτε να «ανασκευασθεί»). Δεν πρόκειται επίσης για σημασίες «του πραγματικού», για αφηρημένες παραστάσεις αυτού που είναι, γιατί ακριβώς μέσα απ' αυτές αυτό που είναι παριστάνεται έτσι όπως παριστάνεται, κι ακόμα τελικά, μέσα απ' αυτές ένα οποιοδήποτε πράγμα είναι κοινωνικά.

Είναι τέλος το ίδιο αν πούμε ότι πράττειν της αστικής τάξης γεννά έναν καινούργιο όρισμό της πραγματικότητας, αυτού που λογαριάζουμε κι αυτού που δεν λογαριάζουμε –και πού συνεπώς δεν υπάρχει– (περίπου: αυτού που λογαριάζουμε κι αυτού που δεν μπορεί να μπει στα βιβλία των λογαριασμών)· of what does matter and what does not, όπως τό λένε τόσο καλά οι Έγγλέζοι, πού πάει να πει αυτού που είναι ύλη κι αυτού που δεν είναι ύλη. Καινούργιο όρισμό που δεν είναι γραμμένος στα βιβλία, αλλά στη δράση των ανθρώπων, στις σχέσεις τους, στην οργάνωσή τους, στην αντίληψη που έχουν του υπάρχοντος, στη βλέψη τους αυτού που αξίζει –και φυσικά επίσης στην υλικότητα των αντικειμένων που παράγουν, που χρησιμοποιούν, που καταναλώνουν. Αυτό τό πράττειν είναι λοιπόν θέσμιση μιᾶς καινούργιας πραγματικότητας, ενός καινούργιου κόσμου κι ενός καινούργιου κοινωνικο-ιστορικού τρόπου ύπαρξης. Αυτή ή θέσμιση –πού εκτυλίσσεται ή ίδια επί αιώνες, και δεν έχει ακόμη τελειώσει– είναι εκείνη που υποτείνει και ένοποιεί τό αναρίθμητο πλήθος δευτερογενών θεσμών, των θεσμών μέ τήν τρέχουσα έννοια του όρου, μέσα στους οποίους και μέσα από τούς οποίους ένοργανώνεται: από τήν καπιταλιστική επίχειρηση στον στρατό του Lazare Carnot, από τό «κράτος δικαίου» στην δυτική επιστήμη, από τό εκπαιδευτικό σύστημα στην τέχνη για τά Μουσεία, από τόν δικαστή σάν Paragraphen-automat στον ταιλορισμό. Μόνον μέσα από τήν αναφορά τους σ' αυτήν, ό τρόπος θέσμισης, αλλά και τό περιεχόμενο των θεσμισμένων σημασιών και ή συγκεκριμένη οργάνωση των ειδικών θεσμών της καπιταλιστικής εποχής, μπορούν να συλληφθούν στην ιστορική τους ιδιομορφία.

Αυτή ή θέσμιση είναι δημιουργία: καμά αίτιακή ανάλυση δεν

θά μπορούσε νά τήν «προβλέψει» ἀπό τήν προηγούμενη κατάσταση, καμιά ἀκολουθία λογικῶν πράξεων δέν θά μπορούσε νά τήν παραγάγει ἀπό ἔννοιες. Προφανέστατα, ἀναδύεται μέσα σέ μιά δεδομένη κατάσταση, ἀνάμεσα στίς ἀκόμα ζωντανές δημιουργίες τοῦ παρελθόντος ἀπό τίς ὁποῖες ξαναχρησιμοποιεῖ μιά ἀναρίθμητη ποσότητα, παραμένει γιά πολύν καιρό ὑποδουλωμένη σέ ὀρισμένες ἀπό αὐτές. Ὅμως, καθῶς τό θεοσμίζον πράττειν τῆς ἀσικῆς τάξης ἐξακολουθεῖ τόν δρόμο του, τό νόημα ἐκείνων πού στήν ἀρχή διατηρήθηκαν ἀπό τό παρελθόν μετασχηματίζεται, βαθμιαία ἢ μέ ἄλλαματα, εἴτε μέ τρόπο «καταστροφικό» (ὅπως ὁ χριστιανισμός μέ τή Μεταρρύθμιση), εἴτε ἀνεπαίσθητα, μέ τήν ἔνταξή -ου σ' ἕνα καινούργιο δίκτυο σχέσεων καί σέ μιά καινούργια πραγματικότητα. Τό πιό χτυπητό παράδειγμα τῆς δεύτερης περίπτωσης εἶναι ἡ μοίρα τοῦ «λόγου» πού ἔγινε «ὀρθολογικότητα», καί μετά «ἐξορθολογισμός»¹⁵ μέσα σέ μιά μακρά διαδικασία στήν ὁποία ὁ Leibniz μετέχει ἐξίσου μέ τόν Arkwright καί ὁ Γ. Κάντορ ἐξίσου μέ τόν Χένρυ Φόρντ. Cum homo calculat, fiat I.B.M. Μοίρα πού δέν θά μπορέσει νά γίνει κατανοητή παρά μόνον ὅταν σκεφθοῦμε τήν «ὀρθολογικότητα» τῆς σύγχρονης ἐποχῆς σέ στενή σύνδεση μέ τήν κεντρική φαντασιακή σημασία πού ἡ ἀσική τάξη, μέσα καί χάρη στό πράττειν τῆς, φέρνει καί ἐπιβάλλει στόν κόσμο: τήν ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Αὕτη δέ ἡ σημασία εἶναι ἀπολύτως καινούργια: βέβαια, συλλέκτες πλούτου καί ἀποθησαυριστές ὑπῆρξαν ἀπό ἀμνημονεύτων χρόνων, καί ξέρουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει τήν ἀπεριόριστη χρηματιστική, τήν κτήση γιά τήν κτήση, καί τήν ἐτικρίνει σάν φθορά τοῦ οἰκονομικοῦ. Ξέρουμε ὁμως ἐπίσης ὅτι στήν περίπτωση τῆς ἀσικῆς τάξης δέν πρόκειται γιά τήν ἀπεριόριστη κτήση γενικά· ἀλλά μιά κτήση πού πρέπει (καί μπορεῖ) νά πραγματοποιηθεῖ ὄχι σάν ἀφαίρεση ἑνός μέγιστου μέρους ἀπό ἕνα σταθερό σύνολο, ἀλλά σάν ὁμαλή ἀνάπτυξη καί επέκταση, ὅτι εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τόν συνεχή μετασχηματισμό τῶν ἤδη κεκτημένων παραγωγικῶν δυνάμεων καί τοῦ τρόπου ἀξιοποίησής τους, ὅτι δέν ἀνέχεται κανέναν ἐξωτερικό κοινωνικό περιορισμό, ὅτι δέν μπορεῖ νά παραμείνει εἰδική δραστηριότητα κάποιου ἢ κάποιων ἀλλά πρέπει νά γίνει μετασχηματισμός καί ἀνατροπή ὅλων τῶν σφαιρῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τίς ὅπ

15. Ὅτι αὐτός ὁ «ἐξορθολογισμός» δέν εἶναι ἐξορθολογισμός, προθῆσα νά τό δείξω ἄλλοῦ· βλ. εἰδικότερα ΠΣ I, II καί III καί ΜΕΘ V.

υποτάσσει στη «λογική» τῆς ἀπεριοριστῆς ἐπεκτασῆς τῆς παραγωγῆς –καί, βέβαια, συνεχῆς μετασχηματισμὸς καὶ συνεχῆς ἀνατροπὴ τῶν ἐργαλείων, τῶν ἀντικειμένων καὶ τῆς ἴδιας τῆς ὀργάνωσῆς τῆς παραγωγῆς. Ὅλα αὐτὰ οὔτε ἐπαναλαμβάνουν, γενικεύουν, ἢ ἰδιαιτεροποιῶν προηγούμενες ἱστορικὲς καταστάσεις, οὔτε συνέγονται μὲ ἀπαγωγή ἢ «παραγωγή» ἀπὸ αὐτές, καὶ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ τὰ προαναγγεῖλει ἢ νὰ τὰ φανταστῆι κάποιος ποιητῆς ἢ φιλόσοφος μιᾶς περασμένης ἐποχῆς.

Τὸ πράττειν τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι φαντασιακὴ δημιουργία, ὁρατὴ σὰν θέσμιση τοῦ καπιταλισμοῦ.

Γι' αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἱστορικὸ ἀντικείμενο, τὴν ἀστικὴν τάξην, δὲν διδασκόμεθα τίποτα ὑποβάλλοντάς το σὲ μιὰ καθολικὴ ἔννοια, τὴν δῆθεν ἔννοια τῆς «τάξης». Μιὰ τέτοια ὑπαγωγή, εἴτε εἶναι τυπικὴ καὶ κενὴ (μιὰ καὶ ἡ ἔννοια) δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἔνωση τῶν ὄρων ἐπισήμανσης), εἴτε εἶναι ἀπατηλὴ (μὲ τὴν ταύτιση ἀντικειμένων πού δὲν μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν)· τόσο δὲ μᾶλλον ἀπατηλὴ, πού ἢ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς τάξης δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση ὀρισμένων ὄψεων μιᾶς πραγματικότητος, ὄψεων πού ἡ ἴδια ἡ ἀστικὴ τάξην δημιούργησε γιὰ πρώτη φορὰ. Νὰ σκεφτόμαστε τὴν ἀστικὴν τάξην σὰν «τάξην» μὲ τὴν ἔννοια πού δίνει ὁ Μάρξ, σημαίνει ἢ ὅτι δὲν σκεφτόμαστε τίποτα, ἢ ὅτι ξαναβρίσκουμε, μεταμφισμένο σὲ καθολικὸ, αὐτὸ πού εἶχε ἤδη (καὶ ἐν μέρει κακῶς) ἐξαχθεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ πού στὴν πραγματικότητά ἀντιστοιχεῖ στίς ἰδιαιτερότητες αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου.

*
* *

Καὶ τώρα πιά ἄς ἐξετάσουμε αὐτὸ πού ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸ μας ζήτημα· ὅ,τι προηγήθηκε προετοίμασε ἀπλῶς αὐτὴ τὴν ἐξέταση. Τί εἶναι ἡ ἐργατικὴ τάξην, τὸ ἐργατικὸ κίνημα, ἡ ἱστορία του; Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς λουδδίτες, τοὺς Κανούτους, τοὺς ἐργάτες τοῦ Πόζναν καὶ τῆς Βουδαπέστης τὸ 1956, τὴ μορφή τῆς γενικῆς ἀπεργίας, τὸν θεσμό τῶν συνδικάτων, τὴν F.A.I., τοὺς Wobblies, τὸν Μάρξ, τὸν Μπακούνιν, τίς ἀγριεὲς ἀπεργίαι; Τί εἶναι αὐτὸ πού ἐδῶ καὶ αἰῶνες –ἀπὸ τὰ λαϊκὰ κινήματα τῶν ἰταλικῶν καὶ φλαμανδικῶν πόλεων στὴν ἀρχὴ τῆς Ἀναγέννησης– ποιεῖται-πράττεται σὰν ἐργατικὴ τάξην καὶ ἐργατικὸ κίνημα; Μὲ ποιὰ ἔννοια μποροῦμε νὰ μιλοῦμε, μὲ τρόπο ὄχι περιγραφικὸ

καί ονομαστικό, γιά μιά ἐργατική τάξη, γιά ένα ἐργατικό κίνημα:

Δύο οὐσιαστικές παρατηρήσεις καθιστούν πολυπλοκότερη ἐδώ τήν θεωρητική κατάσταση.

Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι γιά μᾶς ἡ ἐργατική τάξη (ὅπως ἐξάλλου, ἂν καί μέ διαφορετικό τρόπο, ὁ καπιταλισμός καί ἡ σύγχρονη γραφειοκρατία) δέν εἶναι ἀπλῶς ένα «ἱστορικό ἀντικείμενο», ὅπως ἡ Ρώμη, ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Ἰνκα ἢ ἡ ρομαντική μουσική. Τό ζήτημα τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος συμπίπτει εὐρύτατα (ἐν πάσῃ περιπτώσει συνέπεσε γιά μεγάλο διάστημα) μέ τό πρόβλημα τῆς κρίσης τῆς κοινωνίας ὅπου ζοῦμε καί τῆς πάλης πού διεξάγεται μέσα σ' αὐτή, μέ τό πρόβλημα τῆς μεταβολῆς τῆς, μέ λίγα λόγια μέ τό πολιτικό ζήτημα πού τίθεται σήμερα. Τό πρόβλημά μας δέν εἶναι λοιπόν ἀπλῶς τό ἐπιστημολογικό ἢ φιλοσοφικό πρόβλημα πού ἀφορᾷ τήν ἐνότητα καί τόν τρόπο τοῦ εἶναι αὐτοῦ τοῦ «ἀντικειμένου». Δέν μπορούμε μέ κανένα τρόπο νά ξεχωρίσουμε τό ἐρώτημα: τί εἶναι τό προλεταριάτο, ἀπό τό ἐρώτημα: τί εἶναι ἡ πολιτική σήμερα. Γιατί αὐτή ἡ τελευταία δέν εἶναι γιά μᾶς νοητή, παρά μόνον στήν προοπτική μιᾶς ριζικῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας· καί τό πρόταγμα (projet) μιᾶς τέτοιας μεταβολῆς ἀναδείχθηκε ἱστορικά, διαρθρώθηκε, διατυπώθηκε μέσα στήν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καί ἀπό αὐτήν.

Ἡ δεύτερη παρατήρηση εἶναι ὅτι αὐτή ἡ σύνδεση ἐγινε ἀκριβῶς ὅπως ξέρουμε, καί μ' ἕναν καθορισμένο τρόπο, ἀπό τόν μαρξισμό, πού ὄχι μόνον διατείνεται ὅτι κατέχει τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα· τι εἶναι μιά τάξη, τί εἶναι τό προλεταριάτο, ἀλλά ἐπίσης ἀναθέτει σ' αὐτό τήν μεταβολή τῆς κοινωνίας σάν ἱστορική του ἀποστολή καί διακανονίζει ἔτσι τό πρόβλημα τῆς πολιτικῆς γενικά, ἐφόσον αὐτή εἶναι στό ἐξῆς ἡ δραστηριότητα πού προετοιμάζει καί πραγματοποιεῖ τήν ἀνοδο τοῦ προλεταριάτου στήν ἐξουσία, κι ἔτσι τήν οἰκοδόμησι μιᾶς κομμουνιστικῆς κοινωνίας. Μέ ἄλλους ὁρους: ἡ (ἐπαναστατική) πολιτική σήμερα εἶναι αὐτή πού ἐκφράζει καί ἐξυπηρετεῖ τά ἄμεσα καί ἱστορικά συμφέροντα τοῦ προλεταριάτου. Ὁ ἴδιος ὁμως ὁ μαρξισμός ἐξάσκησε μιά σημαντική ἐπίδραση στό ἐργατικό κίνημα –καί ὑπέστη μέ τή σειρά του μιά ἐξίσου σημαντική ἐπίδραση καί τά δύο συνέπεσαν σχεδόν σέ ὁρισμένες χώρες καί γιά μεγάλες περιόδους, χωρίς παρ' ὅλα αὐτά οὔτε στιγμή νά μπορούμε νά τά ταυτίσουμε. Εἶναι ἀδύνατο νά μιλήσουμε γι' αὐτά σάν νά ἦταν ένα καί τό αὐτό καί ἀδύνατο νά μιλήσουμε γιά τό ένα χωρίς νά μιλήσουμε γιά τό ἄλλο, νά ἀγνοήσουμε τή μαρξιστική

άντίληψη για τό προλεταριάτο, να δεχθούμε τήν άξίωσή του νά άποτελεί τήν άντίληψη τοῦ προλεταριάτου, καί άκόμη νά τήν άπορρίψουμε τελείως έφόσον μέ μιά έννοια καί έν μέρος, όρισμενες στιγμές, πραγματικά ύπήρξε άντίληψη τοῦ προλεταριάτου.

Μπροστά σέ μιά τέτοια περιπλοκή μιᾶς κατάστασης πού μέσα της ένέχεται άναγκαστικά καί πολλαπλά αὐτός πού μιλάει, δέν ύπάρχει άποψη πού νά έξασφαλίζει τήν κυριαρχία τοῦ πεδίου (ένάν κάτι τέτοιο εἶναι ποτέ δυνατό), ούτε τρόπος έκθεσης πού έπιβάλλεται ξεκάθαρα. Μᾶς φαίνεται προτιμότερο ν' άρχίσουμε άπ' τά σημεία πού μπορεῖ νά εἶναι πιό οίκφια στόν άναγνώστη.

Κατά τήν άντίληψη τοῦ Μάρξ, τό προλεταριάτο ταξινομείται μέ μιά καταστατική θέση (statut), καθοριζόμενη «άντικειμενικά» σύμφωνα μέ τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς —εἶναι τάξη «καθ' έαυτήν», όπως θά πει άργότερα ό Τρότσκυ. Εἶναι συγχρόνως τάξη πού καθορίζεται άπό τόν ιστορικό της «ρόλο», τήν ιστορική «λειτουργία» ἢ «άποστολή» της: τήν κατάργηση/ξεπέραςμα τῆς ταξικῆς κοινωνίας καί τήν οίκοδόμηση μιᾶς κομμουνιστικῆς κοινωνίας· τάξη πού θά καταστει λουπόν τάξη «δι' έαυτήν» αὐτοκαταργούμενη αὐτοστιγμεί σάν τάξη. Όμως ποιά εἶναι ἡ σύνδεση αὐτῶν τῶν δύο όρων, καί πῶς πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ τό περασμα άπό τόν ένα στόν άλλο —μιά καί εἶναι έξίσου προφανές ότι ούτε τό 1847 ἦταν ούτε τό 1973 εἶναι τό προλεταριάτο «τάξη δι' έαυτήν»: Έάν συνέβαινε νά ύπάρχει ένα τέτοιο πέραςμα, εἶναι φανερό πῶς εκκί θά θρισκόταν τό άληθινό νόημα τῆς ιστορίας τοῦ προλεταριάτου, τῆς ιστορίας τοῦ εργατικοῦ κινήματος.

Όμως πῶς ξέρουμε ότι ένα τέτοιο πέραςμα πρέπει νά συντελεσθεῖ, ἢ τουλάχιστον ότι τό προλεταριάτο έμπεριέχει τήν πραγματική δυνατότητα αὐτοῦ τοῦ περάσματος; Μέ άλλα λόγια, τί μποροῦμε νά πούμε, μένοντας μέσα στή μαρξιστική άντίληψη, για τήν ιστορία τοῦ εργατικοῦ κινήματος; Ἡ διαπίστωση εἶναι έντυπωσιακή, δέν μποροῦμε νά πούμε τίποτα, εκτός θέβαια άπό τό ότι κατέχουμε a priori τό νόημα αὐτῆς τῆς ιστορίας. (Δέν μιλαω προφανῶς ἐδῶ για τήν περιγραφή καί τήν άνάλυση τῶν γεγονότων). Τό «άντικειμενικό status» τοῦ προλεταριάτου εἶναι εκείνο μιᾶς τάξης ύπό έκμετάλλευση καί καταπίεση σάν τέτοια τάξη μπορεῖ νά άγωνιστεῖ, καί άγωνίζεται, κατά τῆς εκμετάλλευσης καί καταπίεσῆς της (ἄς παρατηρήσουμε ότι δέν ἦταν καθόλου a priori άναγκαῖο αὐτή ἢ πάλι ν' άποκτήσει τίς διαστάσεις, τή δύναμη καί τό περιεχόμενο

πού την χαρακτήρισαν μιά τάξη πού υφίσταται τήν εκμετάλλευση μπορεῖ νά παραμείνει στό στάδιο τῶν παροδικῶν καί ἀδύναμων ἐξυγερσεων, νά ἐφεύρει μιά νέα θρησκεία κλπ.). Γιατί ὁμως αὐτή ἡ πάλη πρέπει ἀναγκαστικά νά μεταμορφωθεῖ ἀπό «ἄμεση» σέ «ἱστορική», Νά ξεπεράσει τά πλαίσια τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καί νά ὀδηγήσει στήν οἰκοδόμησι μιᾶς νέας –καί ποιᾶς, Μέ λίγα λόγια: γιατί τό προλεταριάτο, ἐξαιτίας τῆς κατάστασός του, εἶναι, ἢ πρέπει νά γίνει, ἐπαναστατική τάξη, καί γιά ποιά ἐπανάσταση πρόκειται:

Θα ἦταν μάταιο ν' ἀναζητήσουμε μιάν ἀπάντησι σέ μιᾶ «ἀντικειμενική» δυναμική (ἢ μᾶλλον μηχανική) τῶν ἀντιφάσεων καί τῆς καταρρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ Ἐκτός ἀπό τό ὅτι μιᾶ τέτοια δυναμική εἶναι ἕνα ὄνειρο, δέν ἔχουμε καμιᾶ ἐκ τῶν προτέρων ἐγγύτησι πῶς μιᾶ «κατάρρευσι» τοῦ καπιταλισμοῦ θά τήν διαδεχόταν αὐτόματα ἢ ἐμφάνισι μιᾶς ἀταξικῆς κοινωνίας (θά μποροῦσε κάλλιστα νά ἐπιφέρει τήν «καταστροφὴ τῶν δύο ἀνταγωνιζομένων τάξεων», γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιᾶ φράσι τοῦ Μάρξ)· δέν μποροῦμε νά συλλάβουμε αὐτή τήν ἐμφάνισι χωρὶς τὴ μεσολάβησι τῆς δράσης τῶν ἀνθρώπων, ἄρα ἐδῶ τοῦ προλεταριάτου, καί ἔτσι ἀναγούμαστε στό προηγούμενο ζήτημα

Μάταιο θά ἦταν ἐπίσης νά ἐπικαλεσθοῦμε τά ἀποτελέσματα τῆς διαδικασίας τῆς συσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, μέσα ἀπὸ τά ὅποια «αὐξάνεται ἡ ἀθλιότητι, ἡ καταπίεσι, ἡ σκλαβιά, ὁ ἐξευτελισμός, ἀλλὰ ἐπίσης καί ἡ ἀντίστασι τῆς ἰργατικῆς τάξης, πού ἀσταμάτητα διογκώνεται καί ὄλο καί περισσότερο πειθαρχεῖται, ἐνώνεται καί οργανώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν μηχανισμό τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς» (Τό Κεφάλαιο, Πρῶτος τόμος, Κεφ. XXXII). Πειθαρχεῖται, ἐνώνεται καί οργανώνεται μέ τί σκοπό, μέ ποιούς στόχους πού νά ξεπερνοῦν τήν πάλη κατά τῆς ἀθλιότητος καί τῆς ἐκμετάλλευσης. Τήν ἀπαλλοτριωσι τῶν καπιταλιστῶν; Καί γιά ποιά νέα ὀργανωσι τῆς κοινωνίας καί τῆς παραγωγῆς;

Ὅτι αὐτά τα ἐρωτήματα, ἀκόμα καί μέσα στὸν μαρξισμό, δέν εἶναι οὔτε τετριμμένα, οὔτε λελυμένα, τό δείχνει τό πολὺ γνωστό γεγονός ὅτι μαρξιστές ὅπως ὁ Κάουτσκι καί ὁ Λένιν τοὺς ἔδωσαν «ἀρνητική» ἀπάντησι· ἂν θεωρηθεῖ ἀπ' τήν «ἀντικειμενική» του κατάστασι, τό προλεταριάτο, ἰσχυρίζονται, δέν εἶναι ἐπαναστατική τάξη, εἶναι μόνον ρεφορμιστική («τρειντιγιουνιονιστική»). Ἡ ἐπαναστατική συνείδησι εἰσάγεται στό προλεταριάτο «ἀπὸ ἔξω», ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστές ἰδεολόγους πού σάν τέτοιαι προέρχονται ἀπὸ τήν

αστική τάξη. Πρίν βιαστούμε νά καταδικάσουμε αὐτή τή θέση, θά ἔπρεπε νά δοῦμε τί εἶναι ἐκεῖνο μέσα στόν μαρξισμό πού τῆς ἀντιτίθεται, καί κυρίως ἐκεῖνο πού θά *μποροῦσε* νά τῆς ἄντιτεθεῖ, καί ν' ἀναρωτηθοῦμε μήπως θέση καί ἀντίθεση συμερίζονται τά ἴδια αἰτήματα καί κινοῦνται στό ἴδιο σύμπαν τῆς σκέψης.

Πράγματι, δύσκολα μποροῦμε ν' ἀμφισβητήσουμε δι ἐπιφανειακά, στήν συντριπτική τους πλειονότητα, οἱ *ρητές* ἐκδηλώσεις τῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου ὑπῆρξαν καί παραμένουν «τρειντιγιουνιονιστικες» καί «ρεφορμιστικές». Μπροστά σέ μερικές ἐπαναστάσεις ἢ μεγάλες πολιτικές κινητοποιήσεις ἀνά αἰώνα, μποροῦμε νά μετρήσουμε δεκάδες χιλιάδες διεκδικητικές ἀπεργίες κάθε χρόνο. Καί, ὅποιο κι ἂν εἶναι τό περιεχόμενο καί ὁ χαρακτήρας τῆς, ἡ συμετοχή τῶν ἐργατῶν στά συνδικάτα (ἢ στά «ρεφορμιστικά» κόμματα) ἢ ἡ ἐνίσχυση πού παρέχεται σ' αὐτά, ὑπῆρξε καί παραμένει ἀσύγκριτα πιό μαζική ἀπό τήν ἔνταξή τους σέ πολιτικές ὀργανώσεις πού ἐπικαλοῦνται τή σοσιαλιστική ἐπανάσταση. Ἔχει ἀντιταχθεῖ σ' αὐτό δι σέ πολυάριθμες περιπτώσεις ἡ ἐργατική τάξη δημιούργησε πρῶτα πολιτικές ὀργανώσεις πού μέ τή σειρά τους γέννησαν τά συνδικάτα. Τό ἐπιχείρημα δέν ἔχει καμιά ἀξία, ἐάν εἶναι ἀκριβές δι ἀφοῦ δημιουργήθηκαν, αὐτά τά συνδικάτα καί οἱ ἀντίστοιχοι διεκδικητικοί ἀγῶνες, ἀπορρόφησαν τόν περισσότερο καιρό τά κεντρικά ἐνδιαφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Πράγματι, ἡ λενινιστική θέση δέν ἀφορᾷ τή χρονολογία, ἀλλά τό *οὐσιαστικό περιεχόμενο* τῶν «αὐθόρμητων» τάσεων τῆς ἐργατικῆς τάξης Ἐλλωστε, αὐτό τό ἐπιχείρημα μπορεῖ εὐκολα νά ἀντιστραφεῖ. Ἄπό πού βγαίνουν αὐτά τά κόμματα κι αὐτοί οἱ πολιτικοί ἀγωνιστές; Γεννήθηκαν ἀπ' τόν καθαρὸ ἐργατικὸ αὐθορμητισμό; Ἐνας συνεπὴς λενινιστὴς (κι ἔχει μικρὴ πρᾶγματι σημασία ἂν ὁ Λενιν ἐγκατέλειψε ἀργότερα, ὅπως βεβαιώνει ὁ Τρότσκι, τὶς θέσεις τοῦ *Τί νά Κάνουμε*) θά ἀπαντοῦσε πῶς ἡ ἀνασκευὴ τοῦ ἐπιχειρήματος ἐπιβεβαιώνει μᾶλλον αὐτά πού λέει. ἀπό μόνη τῆς κι «αὐθόρμητα», ἡ ἐργατικὴ τάξη δέν μπορεῖ νά φτάσει παρά τό πολὺ μέχρι μιά τρειντιγιουνιονιστικὴ συνείδηση καί δραστηριότητα· ὀρισμένες φορὲς δέν μπορεῖ νά κάνει οὔτε κι αὐτό καί τότε ἡ ἐπέμβαση τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων καί ἀγωνιστῶν εἶναι ἀναγκαία γιὰ νά τό καταφέρει. Εἶναι πολιτικές αὐτές οἱ ὀργανώσεις καί πολιτικοὶ αὐτοὶ οἱ ἀγωνιστές (ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ «ἐμπειρικὴ» κοινωνικὴ καταγωγή τους, ἔστω καί τελείως «ἐργατικὴ») στό μέτρο πού ὀρίζονται σῆτ' ἀναφορὰ πρὸς μιά μόνιμη ὀργάνωση καί δραστηριότητα.

μιά βλέψη τῆς ἐξουσίας, ἓνα πρόγραμμα οἰκονομικο-κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ, μιά γενική ἀντίληψη γιά τήν κοινωνία, μιά ἰδεολογία. Ἔτσι, εἶναι, καί δέν μποροῦν παρά νά εἶναι, τό προϊόν τῆς κουλτούρας τῆς ἐποχῆς –δηλαδή τῆς ἀστικῆς κουλτούρας. Σέ τί χρησιμεύει ἡ ἐπίκληση τοῦ ρόλου τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων στήν συγκρότηση τῶν γερμανικῶν συνδικάτων, ὅταν ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν ὀργανώσεων σημαδεύτηκε ἀπό τήν ἀποφασιστική ἐπιρροή ἀτόμων ὅπως ὁ Μάρξ, ὁ Λασάλ, κι ἄλλοι λιγότερο γνωστοί, πίσω ἀπό τοὺς ὁποίους στέκουν, ὅπως ξέρουμε, ὁ γερμανικός ἰδεαλισμός καί ἡ ἀγγλική πολιτική οἰκονομία; (Δέν θά τά μεταμορφώναμε σέ προϊόντα τοῦ προλεταριάτου, ἀκόμα τά ἔργα τοῦ Σαίμ Σιμόν καί τοῦ Φουρριέ, προσθέτοντας τόν γαλλικό οὐτοπικό σοσιαλισμό;) Μὲ λίγα λόγια: χωρὶς ἐπαναστατική θεωρία δέν ὑπάρχει ἐπαναστατική πολιτική –κι αὐτὴ τῆ θεωρία δέν τήν γεννᾷ τό προλεταριάτο σάν τέτοιο.

Καί τί ἀντιτάσσεται σ' αὐτὴ τήν ἀντίληψη; Ὁ Τρότσκι ἔγραφε σ' ἓνα ἀπό τὰ τελευταῖα κείμενά του: «ὁ ἐπιστημονικός σοσιαλισμός εἶναι ἡ συνειδητὴ ἔκφραση τῆς στοιχειώδους καί ἐνστικτώδους τάσης τοῦ προλεταριάτου νά ἀνοικοδομήσει τήν κοινωνία σέ κομμουνιστικὲς βάσεις¹⁶». Ὡραία φράση πού δημιουργεῖ περισσότερα προβλήματα ἀπ' ὅσα ἐπιλύει. Ποιό εἶναι τό νόημα καί ἡ προέλευση αὐτῆς τῆς «στοιχειώδους (ὁ ὄρος δέν ἀναφέρεται προφανῶς στό «ἀπλό», ἀλλὰ στό Ὑδωρ, τό Πῦρ, κλπ.) καί ἐνστικτώδους τάσης»; Μήπως τό προλεταριάτο προκύπτει ἀπό μιά γενετική μετάλλαξη τοῦ εἶδους, πού τό ἔχει ἐξοπλίσει μὲ νέα ἐνστικτα καί τάσεις; Χωρὶς νά φιλονεικοῦμε γιά τίς λέξεις, εἶναι ἄραγε ὑπερβολικό νά ρωτήσουμε σέ τί στηρίζεται ὁ «ἐπιστημονικός σοσιαλισμός» γιά νά αὐτοανακηρύσσεται ἐπιστημονικά σάν συνειδητὴ ἔκφραση τῶν στοιχειωδῶν καί ἐνστικτωδῶν τάσεων μιᾶς κοινωνικῆς κατηγορίας; Καί, ἂν αὐτές οἱ τάσεις ἀναδύονται σάν ἀπάντηση στήν κατάσταση αὐτῆς τῆς κατηγορίας μέσα στήν καπιταλιστική κοινωνία, γιατί αὐτὴ ἡ κατάσταση ἀπαιτεῖ ἢ ἐπάγεται αὐτὴν τήν ἀπάντηση, πού πρέπει τελικά νά ὀδηγήσει στήν «ἀνοικοδόμηση τῆς κοινωνίας σέ κομμουνιστικὲς βάσεις»; Τέλος, ποιός, καί βάσει τίνος, ἀποκρυπτογραφεῖ αὐτές τίς τάσεις καί ἀναγνωρίζει μέσα τους τό «στοιχειώδες» καί τό «ἐνστικτώδες», τῶν ὁποίων ἡ δική του μέθοδος ἀποκρυπτογράφησης εἶναι ἡ «συνειδητὴ ἔκφραση»;

16 *In Defense of Marxisme*. Pioneer Publ., Νέα Ὑόρκη, 1941, σελ. 104

Ἐάνη νά μπόρεσει νά δείξει καί ν' ἀναπαραγάγει τή δική της γέννηση ἀπό τήν κατάσταση καί τή δραστηριότητα τοῦ προλεταριατοῦ –πράγμα πού προφανῶς δέν θά μπόρουσε νά κάνει– αὐτή ἢ ἀντίληψη παραμένει στό ἴδιο ἔδαφος μέ τή λενινιστική, καί φανερώνει τήν ἴδια ἀντινομία. Μέσα στήν λενινιστική ἀντίληψη, τά «ἱστορικά συμφέροντα» τοῦ προλεταριάτου δέν μπόρουσαν οὔτε νά κατανοηθοῦν οὔτε καί νά διατυπωθοῦν ἀπό τό ἴδιο τό προλεταριάτο, ἀλλά ἀπό μιά θεωρία ἀστικῆς προέλευσης. Στήν τροτσικιστική, ἢ «συνειδητή ἔκφραση» τῆς «στοιχειώδους καί ἐνστικτώδους τάσης τοῦ προλεταριάτου» γεννήθηκε πάνοπλη, χωρίς νά περιμένει τίς διεργασίες αὐτῆς τῆς τάσης. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ ἴδια τερατωδῶς ἀνιστορική στάση ἐκδηλώνεται: μέ μιά ἔννοια, σέ ὄλη τή διάρκεια τῆς καπιταλιστικῆς περιόδου καί τῶν ἐργατικῶν ἀγῶνων πού τή σημαδεύουν, τίποτα δέν συμβαίνει πραγματικά. Στή μιά περίπτωση τό κόμμα, βοηθημένο ἀπό τίς ἀντικειμενικές συνθήκες, κατορθώνει νά ἐντυπώσει στούς ἐργάτες τίς σοσιαλιστικές ἀλήθειες, στίς ὁποῖες ἡ ἐπιστήμη του τοῦ εἶχε ἀπ' τήν ἀρχή ἐπιτρέψει νά φτάσει στήν ἄλλη ἢ «στοιχειώδους καί ἐνστικτώδους τάση» κατορθώνει νά ἀρθεῖ στό ὕψος τῆς «συνειδητῆς τῆς ἔκφρασης» ἢ ὁποῖα πρό πολλοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἀπ' αὐτήν. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τή Ρόζα. Μποροῦμε νά θαυμάσουμε τό αἶσθημα καί τό πάθος τῆς διακήρυξῆς της. «Τά λάθη ἐνός ἀληθινά ἐπαναστατικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος εἶναι ἀπείρως γονιμότερα καί πολυτιμότερα, ἀπό ἱστορική ἀποψη, ἀπό τό ἀλάθητο τῆς καλύτερης Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς», ὀφείλουμε νά ἐπικροτήσουμε τήν πολεμική-πολιτική της πρόθεση, ἀλλά ἐπίσης ν' ἀναρωτηθοῦμε τί εἶναι αὐτά τά λάθη κι αὐτό τό ἀλάθητο (μέ εἰσαγωγικά ἢ χωρίς, εἰρωνικά ἢ μή). Ἐάν ὑπάρχει ἐπιστημονικός σοσιαλισμός, ὅπως πάντα πίστευε ἡ Ρόζα, δέν ὑπάρχει καταστατική θέση γιά τά «λάθη» τῶν μαζῶν (ἐκτός ἀκριβῶς ἀπό ἐκείνην τοῦ λάθους), δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει παρά μόνον παιδαγωγική ἀνοχή: τό παιδί θά μάθει καλύτερα ἂν βρεῖ τή λύση μόνο του, ἔστω κι ἂν σφάλει καμιά φορά καθ' ὁδόν ἢ ὁδός ὅμως ὑπάρχει καί ἡ λύση εἶναι γνωστή. Δέν μποροῦμε νά μιλοῦμε γιά διαδικασίες δοκιμῶν καί λαθῶν παρά μόνον ἂν γνωρίζουμε αὐτό σέ σχέση μέ τό ὁποῖο ὑπάρχει δοκιμή καί λάθος.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν Μάρξ. «Οἱ προλεταριακές ἐπαναστάσεις... κρίνουν οἱ ἴδιες τόν ἑαυτό τους συνεχῶς, ἐπανερχοῦνται σέ αὐτό πού φαίνεται νά ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ γιά νά τό ξαναρχί-

σουν πάλι, χλευάζουν άνελέητα τούς δισταγμούς, τίς άθλιότητες και τίς άδυναμίες τών πρώτων τους προσπαθειών... άπισθοχωροϋν μπροστά στην άπεραντοσύνη τών σκοπών τους, ώς τή στιγμή πού... κάθε έπιστροφή πρός τά πίσω γίνεται άδύνατη και οι ίδιες οι περιστάσεις φωνάζουν: *Ίδού ή Ρόδος, ίδού και τό πήδημα.*»

Όμως αύτοί οι άπεραντοι σκοποί, μπρός στους όποιους ύποχωροϋν οι προλεταριακές έπαναστάσεις, δέν έκαναν νά ύποχωρήσει ή σκέψη μας πού τούς γνωρίζει ήδη, και ή όποία πηδάει τακτικά στή θεωρητική της Ρόδο «Στή γνώση, ό σκοπός είναι όρισμένος έξίσου αναγκαία όσο και ή σειρά τής προόδου». Έλεγε ήδη ό Χέγκελ. Σ' αυτές τίς συνθήκες, ή ιστορία του προλεταριάτου δέν μπορεί νά είναι, στην καλύτερη περίπτωση, παρά ένα εκπαιδευτικό μυθιστόρημα, ή αφήγηση τών χρόνων τής μαθητείας του. Όσο για τό περιεχόμενο τών χρόνων τής μαθητείας, κατά ένα τελευταίο παράδοξο, τούτο πρέπει νά είναι άπόλυτα όρισμένο (ό ιστορικός ύλισμός προλέγει τόν τρόπο παραγωγής πού θά διαδεχθεί τόν καπιταλιστικό) και συνάμα άπόλυτα άόριστό, δέν προετοιμάζονται συνταγές για τίς σοσιαλιστικές χύτρες του μέλλοντος· οι μπολσεβίκοι θά φθάσουν στην έξουσία, αντίθετα άπ' όσα λέει ή τρέχουσα μυθολογία, χωρίς κανένα πρόγραμμα κοινωνικής μεταβολής, θά εφαρμόσουν μέτρα αντίθετα άπό αυτά πού πρότειναν πριν, δέν θά δράσουν παρά μόνο μέρα μέ τή μέρα, κι αυτό πού θά κάνουν θά επικριθεί άυστηρά άπό άλλους μαρξιστές, όπως ή Ρόζα).

Καμιά άπό αυτές τί δύο αντίληψεις –και πιο γενικά, καμιά μαρξιστική αντίληψη– δέν διαθέτει τά μέσα για νά στοχαστεί μιá ιστορία του έργατικού κινήματος· αυτή ή ιστορία θά παραμείνει γι' αυτές άκατανόητη, μέ τά δικά τους κριτήρια νοητότητας –και αυτό είναι βαθιά συνδεδεμένο μέ τίς πολιτικές στάσεις πού τούς άντιστοιχοϋν. Έτσι π.χ. στή χυδαία έμπειρική πραγματικότητα του τό προλεταριάτο έδώ κι έναν αιώνα στήριξε τόν περισσότερο καιρό όργανώσεις και «ήγεσίες» είτε ρεφορμιστικές είτε όλοκληρωτικές γραφειοκρατικές (σταλινικές). Είτε είναι κανείς λενινιστής, είτε είναι τροτσκιστής ή λουξεμπουργκιστής, τί μπορεί νά πει γι' αυτό τό θεμελιακό, μέσα στό παιχνίδι τών δυνάμεων πού δροϋν στή σύγχρονη κοινωνία, γεγονός; Τό νά μιλήσουμε, όπως συχνά γίνεται, για «σφάλματα» και «προδοσίες» είναι άπλως γελοίο· σφάλματα και προδοσίες σ' αυτή τήν κλίμακα παύουν νά είναι σφάλματα και προδοσίες. Είναι σαφές ότι οι ρεφορμιστικές ή σταλινικές γραφειοκρατίες, άκολουθώντας τήν πολιτική τους, ούτε «σφάλλουν»

οὔτε «προδίδουν» κανεναν, άλλα δροῦν γιά λογαριασμο τους (καί μποροῦν νά «σφάλουν» σύμφωνα μέ τή δική τους ἄποψη –πράγμα πού εἶναι μιά τελείως ἄλλη ὑπόθεση). Ὅρισμένοι, ἀναγνωρίζοντας κάτι τέτοιο, προτείνουν μιά κοινωνιολογική ἐρμηνεία τῆς ἐργατικῆς γραφειοκρατίας (ἐρμηνεία πού μένει στήν ἀρχή τοῦ δρόμου), στρῶμα πού κατάφερε νά δημιουργήσει προνόμια γιά τόν ἑαυτό του (μέσα σέ καπιταλιστικό ἢ «ἐργατικό κράτος»), πού στό ἐξῆς τά ὑπερασπίζει, μέ τή βοήθεια ἴσως τῆς «ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας». Ὅμως αὐτό δέν ἀφορᾷ προφανῶς παρά μόνον τήν ἴδια τή γραφειοκρατία (καί τήν «ἐργατική ἀριστοκρατία») καί τό ἐρώτημα παραμένει πάντα: γιατί λοιπόν τό προλεταριάτο ἐξακολουθεῖ νά στηρίζει μιά πολιτική πού ἐξυπηρετεῖ συμφέροντα ἄλλα ἀπό τά δικά του. Ἡ μόνη ἀπάντηση πού μᾶς παρέχεται εἶναι μιά φράση γιά τίς «ρεφορμιστικές αὐταπάτες τοῦ προλεταριάτου» Ἐτοι ὁ ἱστορικός ὕλισμός γίνεται ἕνας ἱστορικός αὐταπατισμός καί ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἱστορία τῶν αὐταπατῶν τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης. Ἴδου πράγματι μιά τάξη πού ἔχει κληθεῖ νά πραγματοποιήσει τήν πιό ριζοσπαστική ἀνατροπή, τό πέρασμα ἀπ' τήν «προϊστορία» στήν ἀληθινή «ἱστορία», νά οἰκοδομήσει «συνειδητά», ὅπως λέει ὁ Τρότσκυ, τόν σοσιαλισμό –καί ἡ ὁποία ὁμως, ἐδῶ κι ἕναν αἰῶνα, γίνεται λεία ἐπιμονῶν αὐταπατῶν, καί ἐκδηλώνει μιά ἐκπληκτική ἱκανότητα νά πιστεύει σέ «ἡγεσίες» πού τήν ἐξαπατοῦν, τήν προδίδουν καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐξυπηρετοῦν συμφέροντα ἐχθρικά πρὸς τά δικά της. Καί γιατί θ' ἄλλαξε ἡ κατάσταση μιά μέρα; Μόνη δυνατή ἀπάντηση σ' αὐτά τά πλαίσια: γιατί ἡ κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ θά καταστρέψει τίς ἀντικειμενικές ἁσείες τῶν ρεφορμιστικῶν ἢ ἄλλων αὐταπατῶν τοῦ προλεταριάτου. Ἴδου ἡ ὑποχρεωτική πηγὴ τῆς παράνοιας τῶν σύγχρονων «μαρξιστῶν» πού τοὺς κάνει ν' ἀναγγέλλουν καθε τρεῖς μῆνες τὴ «μεγάλῃ κρίση» γιά τό ἐπόμενο τρίμηνο. Καί τί πρέπει νά κάνουμε περιμένοντας; Ἡ λογική θά ὑποχρέωνε ν' ἀπαντήσουμε: περίπου τίποτα. Ἡ λογική ὁμως μετέχει λίγο σ' αὐτές τίς ὑποθέσεις. Σύμφωνα μέ τίς δικές του θεωρητικές ἀντιλήψεις ὁ Τρότσκυ θά ἔπρεπε νά εἶχε γράψει τό 1938: Ἡ κρίση τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἡ κρίση τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης. Πιστός στήν πρακτική του ἔγραψε: «Ἡ κρίση τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἡ κρίση τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας». Ἐχομε ἐδῶ τὴ βαθιὰ διπροσωπεία ὄλων τῶν μαρξιστῶν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη: αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ τάξη ἢ ἐπιφορτισμένη μὲ ὑπεράνθρωπα καθήκοντα, εἶναι συγχρόνως βαθιὰ ἀνεῖθνη, δέν

μπορούμε νά τῆς προσάψουμε οὔτε αὐτά πού τῆς συμβαίνουν, οὔτε αὐτά πού κάνει, εἶναι ἀθῶα καί μέ τίς δύο ἔννοιες τοῦ δρου Τό προλεταριάτο εἶναι ὁ συνταγματικός μονάρχης τῆς Ἱστορίας Ἡ εὐθύνη ἀνήκει στούς ὑπουργούς του, στίς παλιές ἡγεσίες πού ἔσφαλαν ἢ πρόδωσαν –καί σέ μᾶς τούς ἴδιους, πού γιά ἄλλη μιὰ φορά θά οἰκοδομήσουμε, ἐνάντια στά πάντα, τή νέα ἡγεσία (πού δέν θά προδώσει καί δέν θά κάνει λάθος –σᾶς δίνουμε τόν λόγο μας), καί πού παίρνουμε στή φροντίδα μας τήν ἱστορία (καί τό ἀθῶο προλεταριάτο). Καί ἰδού ἡ ὑποχρεωτική πηγή τοῦ γραφειοκρατικοῦ ὑποκαταστατισμοῦ αὐτῶν τῶν ἰδίων «μαρξιστῶν»

Δέν μπορούμε ν' ἀρχίσουμε νά κατανοοῦμε κάτι ἀπ' τό προλεταριάτο καί τήν ἱστορία του παρά μόνον ἂν ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τά ὀντολογικά σχήματα πού κυριαρχοῦν στήν κληρονομημένη σκέψη (καί στήν τελευταία ἀποφύδα της, τόν μαρξισμό), ἐάν θεωρήσουμε πρῶτα ἀπ' ὄλα τίς νέες σημασίες πού ἀναδύονται στή δραστηριότητα κι ἀπ' τή δραστηριότητα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς κατηγορίας, ἀντί νά τήν κάνουμε νά μπεῖ μέ τό ζόρι σέ ἐννοιολογικά κουτιά πού ἔρχονται ἀπ' ἄλλου καί δίδονται ἰσ τῶν προτέρων. Δέν χρειαζόμαστε νά ἐρμηνεύσουμε τή δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου σέ ἀναφορά πρὸς μιὰ ἐμμενῆ τελικότητα, μιὰ «ἱστορική ἀποστολή», γιατί μιὰ τέτοια «ἀποστολή» εἶναι ἀπλῶς καί μόνον ἓνας μῦθος πρέπει ἀντίθετα –χωρίς νά ξεχνοῦμε αὐτό πού ξέρουμε ἀπό ἄλλου, χωρίς ὁμως καί νά σαγηνευόμαστε ἀπ' αὐτό, μιὰ καί ἔχουμε νά διδαχθοῦμε κάτι καινούργιο– νά ἀφοσιωθοῦμε στή θεώρηση τῆς *πραγματικότητας* τοῦ προλεταριάτου, ν' ἀναρωτηθοῦμε σέ ποιο βαθμό προκύπτει ἀπό τό πράττειν του μιὰ τάση (ἢ καί πολλές: δέν παραχωροῦμε κανένα προνόμιο στό Ἔν, καί αὐτό τό ζήτημα ἐπίσης πρέπει νά μείνῃ ἀνοιχτό) καί ποιὰ εἶναι ἡ σημασία της. Οὔτε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τήν ἐξηγήσουμε ἀνάγοντάς την στίς «ἀντικειμενικές συνθήκες» στίς ὁποῖες βρίσκεται τοποθετημένο τό προλεταριάτο, στήν κατάστασή του στίς σχέσεις παραγωγῆς (ἢ στό σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου) ὄχι γιατί αὐτά εἶναι ἀδιάφορα, ἀλλά γιατί δέν εἶναι *σχεδόν τίποτα* ἔξω ἀπ' αὐτή τή δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου, δέν ἔχουν οὔτε καθορισμένο περιεχόμενο, οὔτε καθορισμένη σημασία. Μέ λίγα λόγια, δέν μπορούμε νά θεωρήσουμε τό πράττειν τοῦ προλεταριάτου *ἐξαλείφοντάς* το μέ ἀναγωγή σέ καθορισμούς σκοπούς ἢ διαπιστωμένες αἰτίες. Ἀλλά γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, καταρρέουν σχεδόν ὅλες οἱ κατηγορίες πού ἔχουν συνήθως χρησιμοποιηθεῖ γιά νά γίνει καταληπτό αὐτό τό

πράττειν. Όπως, οι ιδέες του «αύθορμητισμού» και του αντίθετου του, όποια έρμηνεία κι άν τούς δίδεται: όταν αντίτάσσεται ό «αύθορμητισμός» στην «παθητικότητα», στην πραγματικότητα μετατίθεται έδώ τό ίσοδύναμο του ζεύγους δραστηριότητα-παθητικότητα, άπλή κατασκευή τής γηραιάς φιλοσοφίας του ύποκειμένου, ήδη άμφιόλου κύρους στον ίδιο τον άρχικό της χώρο, και έν πάση περιπτώσει δευτερεύουσα· τό πράττειν ενός ύποκειμένου δέν μπορεί νά συλληφθει ούτε σαν έναλλαγή, ούτε σαν σύνθεση δραστηριότητας και παθητικότητας –κι άκόμη λιγότερο τό πράττειν μιās κοινωνικής κατηγορίας. Όταν αντίτάσσεται ό «αύθορμητισμός» στη «συνείδηση», ή κατάσταση είναι βαθύτατα ανάλογη, μιά και όφθαλμοφανώς γίνεται άναφορά στη χιμαιρική κατασκευή ενός «ύποκειμένου» (διπλά χιμαιρική, γιατί ή «συνείδηση» είναι έδώ συνείδηση μιās θεσμισμένης κοινότητας, όργάνωσης ή κόμματος) μέ πλήρως «συνειδητή» και «όρθολογική» δραστηριότητα. Αυτόματα, δέν μās επιτρέπεται νά θεωρήσουμε τή σχέση του προλεταριάτου μέ τίς όργανώσεις «του» μέ κανέναν άπ' τούς παραδοσιακούς τρόπους: αυτές οι όργανώσεις δέν είναι ούτε διαφανείς έκφράσεις και καθαρά όργανα του προλεταριάτου, όπως ίσχυριζόταν ό Λένιν (στην *Παιδική άρρώστεια*), ούτε ξένα σώματα πού τό κάνουν άπλως νά ύφίσταται έχθρικές επιδράσεις. Τό προλεταριάτο *έμπλέκεται* στην ύπαρξη αυτών των όργανώσεων, μιά και τίς περισσότερες φορές *έπαιξε* έναν ρόλο στη συγκρότησή τους και πάντοτε έναν ρόλο στην επιδίωσή τους (όπως τό ίδιο *έμπλέκεται* στην ύπαρξη τής καπιταλιστικής κοινωνίας, άν και φυσικά μ' έναν άλλο τρόπο, μιά και δέν *ύπηρεξε* ποτέ παθητικό της αντικείμενο). Μπορούμε νά βρούμε όρισμένα ανάλογα αυτής τής *έμπλοκής*, στην ιστορία άλλων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά αυτά δέν μās βοηθούν πολύ. Γιατί δέν βλέπουμε τίποτα στη σύγχρονη ιστορία, άν δέν δούμε δι μέσα και χάρη στό πράττειν του προλεταριάτου δημιουργήθηκαν θεσμοί (όργανώσεις: συνδικάτα, κόμματα) *πρωτότυποι* (πού *έξάλλου* θά τούς *μιμηθούν* άλλα κοινωνικά στρώματα, συμπεριλαμβανομένης και τής ίδια τής άστικής τάξης) και συνάμα μιά σχέση πρωτότυπη μιās κοινωνικής κατηγορίας μέ τίς όργανώσεις «της» –όπως επίσης δημιουργήθηκε, μέσα και χάρη στό πράττειν του προλεταριάτου, μιά χωρίς προηγούμενο στην ιστορία *σχέση* μιās κοινωνικής κατηγορίας προς τίς «σχέσεις παραγωγής» στις όποιες τοποθετείται.

Τέλος, όπως δέν μπορούμε νά *άποδεχθούμε* τον χωρισμό *άνάμεσα* στην «αντικειμενική κατάσταση» του προλεταριάτου, τή

«συνειδηση» και τις «πράξεις» του και την επακολουθη επανασυνθεσή τους υπό την αίγίδα της αιτιότητας-τελικότητας, άλλο τόσο δέν μπορούμε νά αποδώσουμε μιά καθ' εαυτήν σπουδαιότητα στην «προλεταριακή» ή «άστική» προέλευση τών ιδεών, κι ακόμα λιγότερο νά διανοηθοῦμε τήν ύπαρξη μιᾶς αὐστηρῆς και μονοσήμαντης σύνδεσης ανάμεσα στην προέλευση και τόν χαρακτήρα ἢ τή λειτουργία τών ιδεών. Οἱ ιδέες στην ἱστορία δεν εἶναι σημασίες κλειστές, καλῶς διακεκριμένες και ὀρισμένες (ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι τέτοιες σημασίες ὑπάρχουν σ' ἕναν ὁποιοδήποτε χῶρο), ἢ ἀπόδώσῃ τους σέ μιά συγκεκριμένη ἀρχή δέν φωτίζει παρά ἐντελῶς μερικά τό περιεχόμενο γιά ὅσο ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν, ξαναχρησιμοποιοῦνται ἀπό τό κοινωνικο-ἱστορικό πράττειν πού τίς ἐμπλουτίζει, τίς φτωχαίνει, τίς μεταμορφώνει και φτάνει μέχρι και νά τίς ἐρμηνεύει μέ τρόπους ἐκ διαμέτρου ἀντίθετους. Ἐάν μπορούμε νά περιχαράξουμε τίς φαντασιακές σημασίες πού ἔφερε στόν κόσμον ἡ ἀστική τάξη και οἱ ὁποῖες εἶναι σύστοιχες μέ τόν κοινωνικο-ἱστορικό μετασχηματισμό πού αὐτή πραγματοποιεῖ, τοῦτο συμβαίνει ἀκριβῶς γιὰτί δέν εἶναι ἀπλές «ιδέες» ἀλλά συνεχτείνονται μέ μιά πραγματική ἱστορική διαδικασία πού διαρκεῖ αἰῶνες και ἀγκαλιάζει ὄλον τόν πλανήτη. Τό πράττειν τοῦ προλεταριάτου γεννιέται και ἀναπτύσσεται σ' αὐτό τό ἔδαφος· στην ἀρχή χρησιμοποιεῖ κατ' ἀνάγκην «ἀστικές ιδέες», πολύ πρίν γίνει θέμα γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ και ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας –ἐφόσον πρέπει ἀναγκαστικά νά χρησιμοποιήσῃ τόν θεσμισμένο ὀρισμό τῆς πραγματικότητας. Αὐτόν τόν ὀρισμό μπορεῖ στην πραγματικότητα μιά ἰδεολογία φαινομενικά επαναστατική νά τόν διατηρήσῃ (τό καλύτερο παράδειγμα τό προσφέρει ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμός), ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή ἀφανεῖς δραστηριότητες πού δέν σκοτίζονται γιά θεωρητικοποίηση μποροῦν νά τόν ἀμφισβητοῦν βαθύτατα. Ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο πού, σ' αὐτόν τόν χῶρο, εἶναι «ἀστικό» και σ' αὐτό πού εἶναι «προλεταριακό» δέν εἶναι δεδομένος ἐκ τών προτέρων, μόνο τό πράττειν τοῦ προλεταριάτου τόν ἐγκαθιδρύει και μόνον αὐτό μπορεῖ νά τόν διατηρήσῃ (κι ἔτσι μόνον μπορούμε νά κατανοήσουμε τό πρόβλημα τοῦ «ἐκφυλισμοῦ» –εἴτε πρόκειται γιά τά συνδικάτα, εἴτε γιά τήν Ὀκτωβριανή ἐπανάσταση). Αὐτό ὁμῶς δείχνει ἰπίσης ὅτι δέν μᾶς εἶναι δεδομένη ἐκ τών προτέρων οὔτε και ἡ διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτό πού εἶναι «ρεφορμιστικό» και σ' αὐτό πού εἶναι «ἐπαναστατικό», μιά και, ακόμα μιά φορά, δέν μπορούμε νά συναγάγουμε δι' ἀπαγωγῆς μιά ἐννοια τῆς ἐπανάστασης ἀπό

μιά γενική θεωρία της Ιστορίας, ούτε από την «αντικειμενική» κατάσταση της εργατικής τάξης, αλλά όφειλουμε νά φέρουμε στην επιφάνεια, με δική μας ευθύνη και δικό μας κίνδυνο, τις σημασίες μιας ριζικής επανάστασης βασισμένοι στην πραγματική δραστηριότητα του προλεταριάτου. τούτο όμως δεν αποτελεί πλέον μία θεωρητική αλλά μία πολιτική πράξη, πράξη που εμπλέκει όχι μόνον τη σκέψη μας αλλά και τό ίδιο μας τό πράττειν, όφειλουμε δέ ν' αναγνωρίσουμε την «κυκλικότητα» της κατάστασης στην όποία βρισκόμαστε τοποθετημένοι. Κι εδώ επίσης πρέπει νά καταγγελθεί ή αυταπάτη μιας απόλυτης «θεμελίωσης», εφόσον δεν είναι ή επιλογή μας εκείνη που μπορεί νά θεμελιώσει μία επαναστατική έρμηνεία της Ιστορίας του εργατικού κινήματος (ή επιλογή μας δεν είναι ελεύθερη μπροστά σ' αυτή την Ιστορία, δεν θά μπορούσε νά την έρμηνεύσει μ' έναν όποιοδήποτε τρόπο –και δεν θά ήταν αυτή που είναι χωρίς αυτή την Ιστορία), αυτή δέ ή Ιστορία δεν επιβάλλει μία τέτοια έρμηνεία (άλλοι διαβάζουν σέ αυτήν μόνον την άδυναμία και την άποτυχία), άλλ' ούτε μās επιβάλλει μία επιλογή, εκτός κι αν ξαναπάρουμε τή σημασία της για λογαριασμό μας.

Πρός αυτήν την κατεύθυνση πρέπει νά ξαναπιάσουμε τό έργο της μελέτης της Ιστορίας του εργατικού κινήματος –έργο τεράστιο, που δεν τίθεται καν ζήτημα ν' αρχίσουμε εδώ. Άπλως είναι χρήσιμο νά διευκρινίσουμε, στό φώς μερικών παραδειγμάτων, τις προηγούμενες σκέψεις.

*
* *

Άς αρχίσουμε μέ τά πασίγνωστα. Τά γερμανικά συνδικάτα δεν θά είχαν ίσως ίδρυθεί χωρίς τή δουλειά πολιτικών όργανώσεων και αγωνιστών. Αύτοί οί αγωνιστές είχαν βαθιά επηρεασθεί από μία σειρά ιδεολόγους και θεωρητικούς, ανάμεσα στους όποιους και ό Μάρξ. Άλλά ό Μάρξ θά ήταν ό Μάρξ χωρίς τούς ύφαντουργούς της Σιλεσίας, τόν Χαρτισμό, τούς Κανούτους, τούς λουδδίτες –και τούς «γάλλους σοσιαλιστές εργάτες», για τούς όποιους «ή ανθρώπινη άδελφοσύνη δεν είναι μία φράση αλλά μία άλήθεια» και που απ' τις «σκληρυμένες απ' τή δουλειά» μορφές τους «ή ευγένεια της ανθρωπότητας άκτινοβολεί προς έμās» (*Χειρόγραφα του 1844*); Θά είχε κατορθώσει, χωρίς αυτά τά κινήματα, κι αυτή την εμπει-

ρία νά πραγματοποιήσει (πρός τό καλύτερο καί πρὸς τό χειρότερο) τήν ρήξη μέ τόν «οὐτοπικό» σοσιαλισμό καί νά διακηρύξει ὅτι «ἀπ' ὄλες τίς τάξεις πού ἀπομένουν σήμερα ἀπέναντι στήν ἀστική τάξη, μόνον τό προλεταριάτο ἀποτελεῖ μιά τάξη πραγματικά ἐπαναστατική» καί ὅτι «ἡ χειραφέτηση τῶν ἐργαζομένων θά εἶναι ἔργο τῶν ἰδίων τῶν ἐργαζομένων»; Περίεργη αὐτή ἡ ἐπιμονή πού, ξεκινώντας ἀπ' τόν ἴδιο τόν Ἑνγκελς, βλέπει τόν μαρξισμό οὐσιαστικά σάν τόν συνεχιστή τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, καί ἀκόμη καί τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ, γαλλικοῦ ἢ μὴ –ἐνῶ θά μπορούσε εὐκόλα κανεῖς νά δείξει ὅτι τό οὐσιώδες τῶν κοινωνικά καί πολιτικά σημαντικῶν θεμάτων πού χρησιμοποίησε ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη γεννηθεῖ καί ρητά διατυπωθεῖ μεταξύ τοῦ 1790 καί 1840 ἀπό τό πρωτοεμφανιζόμενο ἐργατικό κίνημα, καί ἰδιαίτερα ἀπό τό ἀγγλικό¹⁷. Ὅχι καί τελείως περίεργη ὅμως, ἂν σκεφτοῦμε

17. Γιά νά μὴ δώσουμε παρά δύο παραδείγματα: αὐτό πού εἶναι κοινωνιολογικά ἀληθινὸ καί σημαντικό στήν «θεωρία τῆς ἀξίας-ἐργασίας» ἦταν ἀπό πολὺ νωρὶς κοινὴ συνείδηση τῶν ἀγγλων ἐργαζομένων. «Δέν μπορῶ νά δῶ τί ἄλλο εἶναι τό κεφάλαιο, ἀπὸ μιά συσσώρευση προϊόντων τῆς ἐργασίας... Ἡ ἐργασία προσφέρεται πάντα στήν ἀγορά ἀπὸ αὐτοὺς πού δέν ἔχουν τίποτα ἄλλο νά κρατήσουν ἢ νά πουλήσουν, καί οἱ ὁποῖοι πρέπει συνεπῶς νά τὴν ἀποχωριστοῦν ἀμέσως... Αὐτές οἱ δύο ἐκ φύσεως διακρίσεις ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί τό κεφάλαιο (δηλαδή, ὅτι ἡ ἐργασία πωλεῖται πάντοτε ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς καί πάντοτε ἀγοράζεται ἀπὸ τοὺς πλουσίους, καί ὅτι ἡ ἐργασία δέν μπορεῖ μέ κανένα τρόπο νά ἀποθηκευθεῖ ἀλλὰ κάθε στιγμή πρέπει νά πωλεῖται γιὰ νά μὴ χαθεῖ) ἐπαρκοῦν γιὰ νά μὴ πείσουν ὅτι ποτέ ἐργασία καί κεφάλαιο δέν μποροῦν νά ὑπαχθοῦν, δίκαια, στοὺς ἴδιους νόμους..» (Κατάθεση ἐνὸς ὑφαντουργοῦ τοῦ Μάντσεστερ μπροστά στό *Select Committee on Hand-Loom Weavers Petitions*, τό 1835, πού ἀναφέρεται ἀπὸ τόν Thompson, *l.c.*, σελ 328-329 Ἐπίσης: «... Ἡ κατάσταση τῶν ἐργαζομένων δέν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπὸ τὴν εὐημερία ἢ τὰ κέρδη τῶν ἀφεντικῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν δύναμη τῶν ἐργαζομένων (πού τοὺς ἐπιτρέπει) νά ἐπιτυγχάνουν ἢ καλύτερα νά ἀποσποῦν μιά ὑψηλὴ τιμὴ γιὰ τὴν ἐργασία τους. .» (ἐφημερίδα *Gorgon*, 21 Νοεμβ. 1818, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Thompson, σελ 850) Εἶναι κάπως ὑπερβολικὸ, ἀλλὰ λιγότερο ψευδές ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν μισθῶν τοῦ Μάρξ. Ὅσο γιὰ τὴν πολιτικὴ: «... οἱ ἐργατικὲς τάξεις, ἐάν τό προσπαθήσουν ἀντρίκια, δέν ἔχουν καμιὰ ἀνάγκη νά ζητήσουν τὴν παραμικρότερη βοήθεια ἀπὸ ὅποιανδήποτε ἄλλη τάξη, ἀλλὰ διαθέτουν οἱ ἴδιες ὑπεράφθονα μέσα». (Γράμμα προερχόμενο ἴσως ἀπὸ ἕναν τεχνίτη δημοσιευμένο στήν δουνετικὴ ἐφημερίδα *Economist*, 13 Ὀκτ 1821, 9 Μαρτίου 1822 Thompson, σελ. 868). Ὁ Ὁβιεν ἔγραφε τό 1833

καλύτερα αυτή ή συγκάλυψη δέν αποτελεί σύμπτωση, μιά και δι θεωρήθηκε σημαντικό ήταν πάντα αυτή ή ψευδο-έπιστημονική πλευρά του μαρξισμού (ή όποια πράγματι έκπορεύεται από τον Χέγκελ και τον Ρικάρντο), και όχι ο πυρήνας που αυτός πήρε από τη δημιουργία των εργατών, και χωρίς τον όποιο ο μαρξισμός δέν θά ήταν παρά ένα άλλο φιλοσοφικό σύστημα. Άλλά αυτή τη δημιουργία, κι αυτό τό κίνημα, μπορούμε νά τό αποδώσουμε σέ ένα καθαρό αυθορμητισμό του προλεταριάτου ως τέτοιου –ή νά πούμε αντίθετα δι αντανακλούν κι εκφράζουν αύστηρά την «αντικειμενική» του κατάσταση; Ούτε τό ένα, ούτε τό άλλο, ούτε και τά δύο: αυτές οι εκφράσεις δέν έχουν νόημα εδώ. Τά κινήματα αυτής της περιόδου, και περισσότερο απ' όλα τό άγγλικό, τοποθετούνται όλα άμεσα μέσα στο ρεύμα της Γαλλικής επανάστασης, επηρεάζονται απ' τον τεράστιο κλονισμό της κατεστημένης τάξης που προκάλεσε ή Έπανάσταση, τροφοδοτούνται απ' την άτέλειωτη ζύμωση και την επιταχυνόμενη κυκλοφορία των ιδεών που προέκυψαν όσο κι από τό περιεχόμενό τους. Άπό μιά μεριά δέν ύπάρχει ρήξη της συν-

στήν *Poor Man's Guardian* δι τό πνεύμα δημιουργίας εργατικών ενώσεων που αναπτυσσόταν είχε «τό πιο ύψηλό που είναι δυνατό νά συλληφθεί αντικείμενο, νά καθιερώσει δηλαδή την πλήρη κυριαρχία των παραγωγικών τάξεων πάνω στους καρπούς της εργασίας τους... Οι εργατικές τάξεις προσβλέπουν σέ μιά ολοκληρωτική άλλαγή της κοινωνίας –άλλαγή που ισοδυναμεί μέ μιά πλήρη άνατροπή της τάξης του ύπάρχοντος κόσμου. Προσδοκούν νά βρεθούν στην κορυφή, κι όχι στον πάτο της κοινωνίας –ή μάλλον προσδοκούν νά μήν ύπάρχουν πιά ούτε κορυφή, ούτε πάτος.» (Thompson, σελ 883) Ένα μέλος του συνδικάτου των οικοδόμων έγραφε στά 1833 «Τά συνδικάτα δέν θά κάνουν μόνον άπεργία για νά πετύχουν πιο ύψηλούς μισθούς και μείωση της εργασίας, αλλά τελικά θά καταργήσουν τους μισθούς, θά γίνουν κύριοι των έαυτών τους και θά εργάζονται ό ένας για τον άλλον» Και στά 1834 ή εφημερίδα *Pioneer* καθόριζε μιά πολιτική προοπτική για τά συνδικάτα, μέ στόχο την συγκρότηση μιās Βουλής των Έπαγγελματών (*House of Trades*) «που θά πρέπει νά αντικαταστήσει την ύπάρχουσα Βουλή των Κοινοτήτων, και νά κατευθύνει τίς έμπορικές (δηλαδή οικονομικές, Κ Κ) υποθέσεις της χώρας, σύμφωνα μέ τη θέληση των επαγγελματιών που αποτελούν τίς βιομηχανικές ενώσεις. Τοúτο θ' αποτελέσει την άνοδική κλίμακα απ' την όποια θά φθάσουμε στο καθολικό δικαιομα ψήφου. Αυτό θ' άρχίσει στίς τοπικές ενώσεις, θά έπεκταθεί στο γενικό μας συνδικάτο, θά άγκαλιάσει τη διαχείριση του επαγγέλματος, και τελικά θά άπορροφήσει όλη την πολιτική έξουσία» (Thompson, σελ 912-913)

έχειας όταν ανατρέχουμε απ' τόν Χαρτισμό στά κινήματα τῆς ριζικής «μεταρρύθμισης», στόν δουενισμό, στά πότε νόμιμα πότε παράνομα συνδικάτα πού βρῖθουν ἤδη στή διάρκεια τῶν ναπολεοντείων πολέμων, καί στά πολιτικά κινήματα, κυρίως τίς *Corresponding Societies*, πού πολλαπλασιάζονται στήν Ἀγγλία ἀπό τά 1790 ὡς τά 1798. Σ' αὐτές ἡ συμμετοχή τῶν *labouers* καί τῶν *mechanicks* θά καταστρεῖ γρήγορα πολύ σημαντική· τό ὑπόλοιπο ὁμως τῶν μελῶν τους ἀποτελεῖται ἀπό «πεφωτισμένους» καί «ριζοσπάστες» ἀστούς (κι ἀκόμη καί ἀπό μερικούς *gentlemen*) πού φέρνουν σ' αὐτές στήν ἀρχή, ἀλλά καί γιά πολύ ἀργότερα, τίς «ρητές» ἰδέες, στίς ὁποῖες φαίνεται φυσικά ἡ ἐπίδραση τοῦ ἀμερικανικοῦ Συντάγματος καί κυρίως, σέ αὐξανόμενο βαθμό, αὐτῶν πού λέγονται καί γίνονται στό Παρίσι. «Ἀστικές ἰδέες», ἂν πιστέψουμε τήν κοινῶς παραδεκτή (καί ἀρκετά παράλογη) ἐρμηνεία, ἰδέες πού συγκεκριμενοποιοῦν τήν ἄμεση, ἐξ ἀκοῆς ἢ μέσα ἀπό τόν ἀέρα τῆς ἐποχῆς, ἐπίδραση τῆς ἐξίσου «ἀστικῆς» φιλοσοφίας τοῦ Διαφωτισμοῦ καί οἱ ὁποῖες στήν Ἀγγλία πέφτουν σ' ἓνα ἔδαφος πού ἔχει καλλιεργηθεῖ ἀπό πολυάριθμες θρησκευτικές αἱρέσεις πάντοτε ζωντανές, σ' ἓνα πληθυσμό βαθιά σημαδεμένο ἀπό τό ἴδιο τό γεγονός τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς πολλαπλότητας αἱρέσεων, ἀπ' ὅ,τι αὐτή ἡ ὑπαρξη προϋποθέτει καί ἀπ' ὅ,τι τήν συνοδεύει, καί συμβάλλουν στήν ἐξέλιξη του πρὸς τόν ντεισμό ἀρχικά, τόν ἀθεϊσμό στή συνέχεια¹⁸.

Δέν λέμε ὅτι ἡ γέννηση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος θά ἦταν ἀδύνατη χωρίς τήν συμπύκνωση τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος. Θέτουμε τόν δάκτυλο πάνω σέ ἄμεσες, συγκεκριμένες, μέ σάρκα καί ὀστά διασυνδέσεις καί ἀλυσσώσεις, πού δείχνουν καθαρά ὅτι ἡ γέννηση τοῦ ἀγγλικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, οὔτε καθαρό ἐνέργημα αὐθορμητισμοῦ, οὔτε ἀντανάκλαση ἐξηρημένη ἀπό τήν ἀντικειμενική κατάσταση τῆς τάξης ἢ ὀρθολογική ἐπεξεργασία τῶν συνεπειῶν αὐτῆς τῆς κατάστασης, εἶναι ἀδύνατη καί ἀδιανόητη *στό περιεχόμενό της* ἔξω ἀπό αὐτή τήν πολυδιάστατη συμφωνία στήν ὁποία συμβάλλουν τόσο οἱ τεχνικές καί οἰκονομικές ἀναστατώσεις τῆς ἐποχῆς, ὅσο καί ἡ πραγματική πολιτική δραστηριότητα τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ διεθνῆς κατάσταση καί ἡ ἐξέλιξη της, οἱ ἐθνικές παραδόσεις πού συχνά προϋπάρχουν ἀπ' τῆ φεουδαρχική περίοδο, τά θρησκευτικά κινήματα, ἡ «ἀστική» ἰδεολογία καί ἡ φιλοσοφική κριτική. Αὐτές οἱ

¹⁸ Γιά ὅλα τά σχετικά μ' αὐτή τή φάση τοῦ ἀγγλικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος σημεία, βλ τό ἀναφερθέν βιβλίο τοῦ E P Thompson.

συμβολές μπορούν όλες να έντοπισθούν με βεβαιότητα, χωρίς ουτε στιγμή να μπορούμε πραγματικά να απομονώσουμε, να ξεχωρίσουμε, να διατάξουμε και να ανασυνθέσουμε ένα σύνολο παραγόντων που θά μπορούσαν να μᾶς παράσχουν τίς αναγκαίες και ικανές συνθήκες του υπό μελέτην «ἀποτελέσματος» –κι αυτό τόσο περισσότερο που και τώρα ακόμη δέν ξέρουμε, στά 1973, τί είναι αυτό τό ἀποτέλεσμα· ὄχι γιατί μᾶς λείπουν πληροφορίες, ἀλλά γιατί αυτό τό «ἀποτέλεσμα» δέν ἔπαψε ἀκόμα νά προκύπτει, στό ἄθιμο που ακόμη εἴμαστε ἀναμεμειγμένοι στό ἴδιο ἱστορικό κίνημα (τό ἴδιο ὅπως και τό «ἀποτέλεσμα» του Ὀκτώβρη 1917 ἐξακολουθοῦσε νά γίνεται στά 1918, 1921, 1927, 1936, 1941, 1945, 1953, 1956 –και ἐξακολουθεῖ νά γίνεται στά 1973).

Ἐπίδραση τῶν ἀστικῶν ἰδεῶν; Ἀσφαλῶς. Ἐλευθερία καί ἰσότητα γίνονται, ἀπ' τήν πρώτη στιγμή, ἀγωνιστικά συνθήματα του ἀγγλικῆς ἐργατικῆς κινήματος. Ἀλλά, ἐννοεῖται, μ' ἕνα ριζικά ἀντίθετο ἀπό τό «ἀστικό» τους νόημα. Οἱ ἐργάτες ἀποκτοῦν τήν ἀστική κουλτούρα –καί κάνοντας αὐτό ἀντιστρέφουν τή σημασία της. Διαβάζουν Paine, Βολταῖρο ἢ Volney –ἀλλά που βρίσκουν σέ αὐτούς τούς συγγραφείς τήν ἰδέα ὅτι τό κεφάλαιο δέν εἶναι παρά συσσωρευμένη ἐργασία, ἢ ὅτι ἡ κυβέρνησις τῆς χώρας δέν θά ἔπρεπε νά εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τή συνένωση τῶν ἐνώσεων τῶν παραγωγῶν; Πρέπει ἐξάλλου νά δοῦμε πῶς, μέ τήν ὑλική ἐννοια του ὄρου, οἱ ἐργάτες ἀποκτοῦν τήν ἀστική κουλτούρα. Ἀπό τά 1800 ὡς τά 1840 τό ἀγγλικό προλεταριάτο σχεδόν μαθαίνει γράμματα μόνο του στερεῖται τίς ἤδη σύντομες νύχτες του καί τίς Κυριακές του γιά νά μάθει νά γράφει καί νά διαβάζει, καί τά ἄθλια μεροκάματα γιά ν' ἀγοράσει βιβλία, ἐφημερίδες, κεριά. Ἡ ἐργατική τάξη χρησιμοποιεῖ γιά τό δικό της πράττειν ἐργαλεῖα καί περιεχόμενα τῆς ὑπάρχουσας κουλτούρας, καί τούς προσδίδει μιᾶ νέα σημασία. Αὐτό που ἄλλωστε χρησιμοποιεῖ μ' αὐτόν τόν τρόπο ἀνάγεται πολλές φορές σέ ἐποχές προηγούμενες τῆς ἀστικῆς. Ἡ κατάργηση τῶν μόνιμων ὑπεύθυνων, τῶν ἀμετακίνητων ἡγετῶν εἶναι μιᾶ χαρακτηριστική τάση τῶν μαζικῶν ἐργατικῶν κινήματων μόλις ἀποκτήσουν ἕνα ὀρισμένο βαθμό μαχητικότητας καί αὐτονομίας –εἴτε αὐτή παίρνει τή μορφή του ἐκλογίμου καί του ἀνά πάσα στιγμή ἀνακλητοῦ τῶν ἐκπροσώπων (Κομμούνα, Σοβιέτ, Συμβουλια, shop-stewards στήν Ἀγγλία) ἢ τήν μορφή τῆς κυκλικῆς ἐναλλαγῆς τῶν μελῶν στίς ὑπεύθυνες θέσεις, ὅπως συνέβαινε γιά πολύν καιρο στά ἀγγλικά συνδικάτα πρὶν γραφειοκρατικοποιηθῶν. Αὐτή ἡ κυ-

κλική έναλλαγή συναντάται συχνά στις «γιακωβίνικες» ομάδες στην Αγγλία (από τό 1790 ως τό 1798) άλλα συναντούμε επίσης, στην Sheffield Corresponding Society τό 1792 (όπου κυριαρχεί τό «εργατικό» στοιχείο), και τύπους σχεδόν σοβιετικής δργάνωσης, τούς όποιους οί συμμετέχοντες φαίνεται νά περιγράφουν μεταχειριζόμενοι τόν παλαιό σαξωνικό όρο τών tythyngs (βουλευτικές συνελεύσεις έλευθέρων άνδρών)

Και ποιιά είναι «ή εργατική τάξη» πού δρᾶ σ' αὐτή τήν περίοδο. Μπορούμε νά τήν όρίσουμε μέ βάση τήν κατάσταση της στις σχέσεις παραγωγής. Κατά κανένα τροπο. Ἡ σύνδεση πού θέλησαν παραδοσιακά νά καθιερώσουν ανάμεσα στή γέννηση ενός πραγματικοῦ εργατικοῦ κινήματος και τήν εμφάνιση τῆς μεγάλης διομηχανίας τοῦ δάμβακος αποδεικνύεται σφαλερή στό φῶς τῆς σύγχρονης έρευνας¹⁹, γιατί διαστρέφει τά γεγονότα για νά τά υποτάξει σ' ένα α ριόπὶ σχήμα. Τό κίνημα πού έχει κέντρο βάρους τά εργοστάσια αναπτύσσεται μετά τό 1830 (κι ακόμα τό 1840) αλλά τό μεγαλύτερο μέρος απ τίσ ιδέες του, τίσ μορφές δργάνωσῆς του, κι αὐτό πού μπορούμε νά δνομάσουμε «ταξική του συνείδηση» είναι ή άμεση κληρονομία τῶν άγώνων τῆς προηγούμενης περιόδου, πού έγιναν από στρώματα «πληθείων» κάθε είδους, και ειδικότερα από βιοτέχνες —δηλαδή σύμφωνα μέ τήν μαρξιστική έννοιολογία, από έν δυνάμει «άστους».

Ἄς έξετάσουμε τώρα τίσ σχέσεις παραγωγῆς μέσα στις όποιες βρίσκεται ή εργατική τάξη σ' ένα τυπικό καπιταλιστικό καθεστώς. Αὐτές οί σχέσεις, πού βασίζονται στό γεγονός ότι μιᾶ κοινωνική κατηγορία διαθέτει πράγματι παραγμένα μέσα παραγωγῆς (κεφάλαιο) και μιᾶ άλλη δέν διαθέτει παρά μόνον τήν εργατική της δύναμη, συγκεκριμενοποιούνται, σύμφωνα μέ τήν μαρξιστική αντίληψη και από τήν όπτική γωνία πού μᾶς ενδιαφέρει έδῶ, στην άγορά και στην πώληση τῆς εργατικῆς δύναμης. Ἄλλά τί είναι στην πραγματικότητα αὐτό πού πωλεῖται, και μέ τί αντίλλαγμα; Μιᾶ ποσότητα τοῦ «έμπορεύματος» εργατική δύναμη, μέ αντίλλαγμα μιᾶ ποσότητα χρημάτων, πού είναι ό μισθός. Ὅρίζονται δμως αὐτές οί ποσότητες; Ἐπιφανειακά, ναι· τόσες ώρες εργασίας, τόσος μισθός. Στην πραγματικότητα, ἀπολύτως ὄχι· ή εργατική δύναμη δέν είναι ένα έμπόρευμα σάν τά άλλα, κι ὄχι μόνο γιατί «παράγει περισσότερα απ' ὅσο κοστίζει στον άγοραστή της», αλλά

19. Βλ. Thompson, *op.cit.*, σελ. 207 έπ.

γιατί στο συγκεκριμένο περιεχομένο της είναι απροσδιόριστη έκ-
των προτέρων, πράγμα που την κάνει να είναι εμπόρευμα μόνο με
μιά τυπική και κενή έννοια, και τελικά να μην είναι καθόλου έμ-
πορευμα. Όταν ο καπιταλιστής αγοράζει ένα τονο κάρβουνο ξέρει
πόσες θερμίδες θα αποκομίσει και η υπόθεση έχει γι' αυτόν τε-
λειώσει. Όταν αγοράζει μιά ημέρα εργασίας, η υπόθεση τότε μόλις
αρχίζει. Αυτό που θα μπορέσει να αποκομίσει σαν πραγματική
απόδοση θα γίνει το αντικείμενο μιάς πάλης που δεν θα σταματή-
σει ούτε δευτερόλεπτο σ' όλη την ημέρα εργασίας. Ούτε η κατά-
σταση της τεχνικής, ούτε οι «οικονομικοί νόμοι» δεν επαρκούν για
να καθορίσουν αυτό που είναι μιά ώρα εργασίας, την πραγματική
σύσταση αυτής της αφαιρέσης. Ο καθορισμός της δεν ολοκληρώνε-
ται κάθε φορά –και με διαρκώς εναλλασσόμενο τρόπο– παρά μόνο
μέσα από την πάλη καπιταλιστών και εργατών, άρα από τη δρα-
στηριότητα των εργατών. Άπ' αυτό βλέπουμε άμέσως ότι ο μισθός
θεωρούμενος σχετικά –δηλαδή σαν τιμή ανταλλαγής μεταξύ νομι-
σματικών μονάδων και «μονάδων πραγματικής απόδοσης»– δίν ει-
ναι δυνατόν να καθοριστεί. «10 φράγκα την ώρα» δεν σημαίνει
τίποτα αν δεν ξέρουμε τί σημαίνει «ώρα». Βέβαια ο καπιταλισμός
άντεπεξέρχεται σ' αυτό συνδέοντας, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο,
τόν μισθό με την πραγματική απόδοση. Αυτό άπλως μεταθέτει, και
μάλιστα γενικεύει, τό πεδίο της πάλης που πρέπει πλέον να συμπε-
ριλάβει τόν καθορισμό των νορμών, τή χρονομέτρηση, τόν έλεγχο
της ποσότητας, τήν ταξινομηση και τήν «είδίκευση», τήν κατανομη
της δουλειάς στους εργάτες κλπ. Έτσι που τελικά *ολόκληρη* ή όρ-
γάνωση της εργασίας και της επιχείρησης γίνεται αντικείμενο της
πάλης²⁰. Ακόμα κι αν απαλλαγούμε από τήν ιδέα της εργατικής
δύναμης-εμπορεύματος, και θεωρήσουμε, όπως τό έχω κάνει²¹, ότι
ή ουσία των σχέσεων παραγωγής βρίσκεται στή διαίρεση ανάμεσα
σε διευθύνοντες και εκτελεστές, τό συμπέρασμα δεν αλλάζει γιατί
αυτό που περιγράφουμε εδώ σημαίνει ακριβώς ότι, πέραν από τόν
τυπικό, «επίσημο» όρισμό των λειτουργιών, τό σύνορο ανάμεσα
στήν πραγματική διαδικασία διεύθυνσης και τήν πραγματική δια-
δικασία εκτέλεσης δεν όρίζεται και δεν μπορεί εκ των προτέρων
και μιά για πάντα να όρισθεί, άλλα μετατίθεται συνεχώς σε συνάρ-
τηση με τήν πάλη που διαδραματίζεται μέσα στήν επιχείρηση. Ή

20 Για όλα αυτά τα σημεία, βλ. ΠΣ ΙΙΙ και ΕΚΣΚ ΙΙ και ΙΙΙ

21 Βλ. ΠΣΡ.

υπόρρητη και «άτυπη» πάλη των εργατών που αντιμάχεται την καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής, σημαίνει ipso facto ότι οι εργάτες αντιτάσσουν σ' αυτήν, και πραγματοποιούν στην πράξη μιá αντι-οργάνωση, ασφαλώς μερική, άποσπασματική και άσταθιή, αλλά όχι λιγότερο πραγματική, χωρίς την όποια όχι μόνο δεν θα μπορούσαν να αντισταθούν στη διεύθυνση, αλλά ούτε την εργασία τους να εκτελέσουν.

Τά ιστορικά άποτελέσματα αυτής της πάλης υπήρξαν και παραμένουν άποφασιστικής σημασίας. Στο οίκονομικό επίπεδο, αυτή ή πάλη υπήρξε έξίσου ή και περισσότερο καθοριστική από την ρητή, επίσημη, άνοιχτή πάλη για τους μισθούς (μέ λίγα λόγια, γιατί ή τελευταία άφορā τά «διά συμβάσεως καθοριζόμενα επίπεδα» αμοιβής, που δεν μās μαθαίνουν τίποτα για τά πραγματικά)· μακροπρόθεσμη κατανομή των εισοδημάτων, ρυθμός και κατεύθυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, επίπεδο άπασχόλησης και άνεργίας εκφράζουν τά άποτελέσματά της. Στο επίπεδο της τεχνικής και της οργάνωσης της παραγωγής, ή ίδια αυτή πάλη έπαιξε έναν κεφαλαιώδη ρόλο στον προσανατολισμό της εξέλιξής τους σέ συστήματα όλοένα και πιό άνεξάρτητα άπ' τον άτομικό εργάτη ή την ομάδα εργατών (ότι αυτός ό προσανατολισμός μέχρι τώρα ούσιαστικά άπέτυχε, και ότι μπροστά σ' αυτή την άποτυχία παρατηρούμε προσπάθειες έπανόδου σέ έναν «έμπλουτισμό των καθηκόντων» και σέ «αυτόνομες ομάδες» εργατών, δεν άναιρεί, αλλά αντίθετα επιβεβαιώνει αυτά που λέμε). Τελικά, δεν ύπάρχει καμιά σφαίρα της κοινωνικής ζωής που νά μήν έχει ύποστει τίς επιπτώσεις της²².

Σ' όλες του τίς παραλλαγές, ό μαρξισμός παρέμεινε μέχρι τό τέλος τυφλός μπροστά σ' αυτή την πάλη²³. 'Η άστική κοινωνιολο-

22 Γι' αυτά τά οίκονομικά και γενικά έπακολουθα, βλ. ΕΚΣΚ I, II και III. Για τον καθορισμό της εξέλιξης της τεχνολογίας από την πάλη στην παραγωγή, βλ. ΠΣ II και III. Για την πάλη στην παραγωγή στις Άνατολικές χώρες, βλ. ΠΕΓ και ΠΣ III.

23 'Ο Μάρξ, ως γνωστόν, άποσπā και καθιστā άφηρημένο τό ήμισυ αυτής της πάλης, αυτό άκριβώς που άντιστοιχεί στην δραστηριότητα του καπιταλιστή («συμπίεση των πόρων της εργάσιμης ήμέρας»), άφήνοντας τον εργάτη νά φαίνεται σαν ένα καθαρό παθητικό άντικείμενο αυτής της δραστηριότητας 'Η αντίσταση που μπορεί αυτός νά προβάλει μεσα στην παρα-

γία τῆς βιομηχανίας εἶναι ἐκείνη πού ἀναγκάστηκε νά τήν «ἀνακαλύψει». ὅταν ὑποχρεώθηκε νά διερευνήσει τίς αἰτίες ἀποτυχίας τῶν προσπαθειῶν τῶν ἐταιρειῶν νά αὐξήσουν τήν παραγωγή μέ τόν «ἔξορθολογισμό» τῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας ἄλλά φυσικά δέν μπόρεσε νά τήν ἀναγνωρίσει σάν πάλη, κι ἀκόμη λιγότερο νά δεῖ ὅτι περιεῖχε μιὰ ριζική ἀμφισβήτηση τῆς καπιταλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καί τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων πού αὐτή ἡ ὀργάνωση συνεπάγεται. Αὐτή ἡ τύφλωση δέν εἶναι τυχαία σάν αὐτόνομη καί ἀνώνυμη συλλογική δραστηριότητα, ἡ ὑπόρρητη καί ἄτυπη πάλη τῶν ἐργατῶν δέν ἔχει θέση στήν παραδοσιακή ἐννοιολογία στό πρακτικό ἐπίπεδο, εἶναι «ἄχρηστη» γιά τίς ὀργανώσεις πού μένουν στους τύπους, συνδικάτα ἢ κόμματα, ἀσύλληπτη, μή «κεφαλαιοποιησῆμη»· στό θεωρητικό ἐπίπεδο, καταστρέφει τόν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς μαρξιστικῆς «ἐπιστήμης», τήν ἰδέα τῆς ἐργατικῆς δύναμης-ἐμπορεύματος, καί τελικά τήν ἴδια τήν ἰδέα «οἰκονομικῶν νόμων» –ὅπως καταστρέφει καί τόν ἄλλο ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς μαρξιστικῆς κοινωνιο-οἰκονομίας, τήν ἰδέα ὅτι τό καπιταλιστικό ἐργοστάσιο ἀντιπροσωπεύει μιὰ «ὀρθολογική» καί «ἐπιστημονική» ὀργάνωση, καί ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς εἶναι καθ' ἑαυτήν λογική καί ἀρίστη. (Αὐτές οἱ συνέπειες ἐπεκτείνονται ἄμεσα καί στήν ἀκαδημαϊκή οἰκονομία, καί γενικότερα σέ κάθε οἰκονομική θεωρία τοῦ γνωστοῦ μέχρι σήμερα τύπου· κάθε τέτοια θεωρία εἶναι ὑποχρεωμένη νά θέσει τό ἀξίωμα ὅτι ἡ ἀπόδοση, τό «προϊόν τῆς ἐργασίας» εἶναι συνάρτηση, μί τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὄρου, τῆς κατάστασης τῆς τεχνικῆς καί τῆς ποσότητας κεφαλαίου –ἀξίωμα πού ἡ δραστηριότητα τῶν ἐργατῶν καθιστᾷ ψευδές ἢ ἀκριβέστερα, στερεῖ νοήματος.)

Ἡ δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου δέν ἔγινε γνωστή καί δέν ἀναγνωρίστηκε γενικά παρά μόνον στό βαθμό πού ὑπῆρξε ρητή καί ἐκδηλη, ἐκφρασμένη στό φῶς τῆς ἡμέρας κι αὐτό δέν ὀφείλεται

γωγῆ (κι ὄχι ἔξω ἀπό τό ἐργοστάσιο, μέ τήν συνδικαλιστική δραστηριότητα κλπ) δέν διαφέρει, σ' αὐτή τήν ὀπτική, ἀπό τήν ἀντίσταση ἑνός ἀδρανοῦς ὕλικου Ἡ ἠθική ἀγανάκτηση τοῦ Μάρξ εἶναι παρούσα σέ κάθε γραμμῆ, ἄλλά ἡ λογική τῆς διερεύνησης εἶναι ἡ λογική πού θά ἐφήρμοζε κανεῖς ἐξετάζοντας ἕνα πράγμα. Στίς δύο φορές πού μιὰ «ἀντίσταση» τῶν ἐργατῶν ἀναφέρεται στόν Πρῶτο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου* (σχετικά μέ τόν ἔλεγχο καί τήν ἐπίδραση, καί σχετικά μέ τήν ἀμοιβή μέ τό κομμάτι) παρουσιάζεται σάν ἀναπόφευκτα καταδικασμένη στήν ἧττα.

μόνον, και δέν όφείλεται τόσο, στό ότι αυτός ό τύπος πάλης είναι, μέ άπλό τρόπο, πιό εύκολος νά διαπιστωθει και νά παρατηρηθει (‘Ο Μάρξ πέρασε όλη του τή ζωή προσπαθώντας νά βρει και νά έκφράσει τήν κρυμμένη ούσία τής καπιταλιστικής οικονομίας) ‘Ο ούσιαστικός λόγος είναι, ότι οι ρητοί άγώνες, τόσο μέ τούς στόχους πού επιδιώκουν («οικονομικές» και «πολιτικές» διεκδικήσεις με τη στενή και παραδοσιακή έννοια) όσο και μέ τίς μορφές πού περιβάλλονται (άπεργία, διαδήλωση, ψηφοφορία, έξέγερση), αντιστοιχούν τίς περισσότερες φορές, πάνω κάτω, στις έννοιες και στις κατηγορίες πού ό θεωρητικός έχει ήδη κατασκευάσει, στά χαρακτηριστικά και στις μεταβλητές του θεσμισμένου καθεστώτος πού θεωρεί σαν θεμελιώδη, στις μορφές δράσης στις όποιες δίνει άξια, γιατί μπορεί νά τίς έντάξει στη στρατηγική του. Τό σχήμα πού δρ ά στό βάθος είναι πάντα τό σχήμα ενός ύποκειμένου (άτομικού ή συλλογικού) πού επιδιώκει ξεκάθαρους και διακεκριμένους σκοπούς και θέτει τίς πράξεις του σαν μέσα πού επιτρέπουν νά τούς προσεγγίσει. Άλλά ό ύπόρρητος καθημερινός άγώνας του προλεταριάτου είναι άπολύτως άδύνατον νά συλληφθει μέσα σ’ αυτή τήν όπτική –όπως είναι άδύνατον επίσης νά συλληφθει, παραδείγματος χάρη, ή καθημερινή (και νυχθημερήσια) πίεση μέ τήν όποία οι γυναίκες έδω κι έναν αιώνα, οι νέοι έδω και είκοσιπέντε χρόνια κατόρθωσαν νά τροποποιήσουν αισθητά τήν πραγματική τους κατάσταση στην οικογένεια και τήν κοινωνία, και σε σχέση μέ τήν όποία, οργανώσεις και ρητές έκδηλώσεις δέν άποτελούν παρά τό μικρό φανερό κομμάτι του παγόδουνου.

Τέλος άς θεωρήσουμε τό άληθινό και βαθύ αντικείμενο τής καθημερινής ύπόρρητης πάλης των εργατών στην παραγωγή, πού καμιά φορά έρχεται στην επιφάνεια σε πολλές από τίς «άγριες» άπεργίες. Δείξαμε πιό πάνω τήν οικονομική της συνιστώσα και τά οικονομικά της επακόλουθα. Θά ήταν όμως παράλογο νά περιορίσουμε σ’ αυτά τή μόνη της ή και τήν ούσιαστική της σημασία. Πρώτον, άκόμα κι αν τό άποκλειστικό της κίνητρο ήταν ή υπεράσπιση ή ή αύξηση των πραγματικών άμοιβών, αυτή ή πάλη περνά μέσα άπ’ τήν άμφισβήτηση τής όργάνωσης και των συνθηκών εργασίας, μέ τήν πιό εύρεία έννοια, πού έχουν επιβληθει από τήν έταιρεία· είναι πραγματικά και λογικά άξεχώριστη άπ’ αυτήν μιά κι αυτό πού επιδιώκεται δέν είναι μιά άμοιβή άφηρημένα, αλλά μιά άμοιβή σχετική μέ μιά όρισμένη εργασία (a fair day’s work, λένε οι άγγλοι εργάτες). Δεύτερον, αυτές οι συνθήκες εργασίας μέ

τήν εὐρεία ἔννοια (πού ἐπιτέλους οἱ συνδικαλιστές καί οἱ μαρξιστές τῶν διαφόρων τάσεων τίς ἀνακάλυψαν ἐδῶ καί λίγες ἐβδομάδες, ἀφοῦ γιά μεγάλο διάστημα τίς εἶχαν ἀγνοήσει ἢ συγκεντρώσει μέ συγκατάβαση στή μετωνυμία «chaîne cassée des chiottes» στή Γαλλία, «local grievances» στίς Ἑνωμένες Πολιτείες) προκαλοῦν, σάν τέτοιες, ἀγῶνες πού ἡ σημασία τους ξεπερνᾷ κατά πολύ τό ζήτημα τῶν ἀμοιβῶν. Ὄταν οἱ ἐργάτες ἐξαπέλυαν ἀγριεῖς ἀπεργίες γιά νά πετύχουν ἕνα διάλειμμα ἐνός τετάρτου γιά καφέ²⁴, συνδικαλιστές καί μαρξιστές ἔτειναν νά θεωρήσουν μιά τέτοια διεκδίκηση σάν εὐτελή, πού ἀντανακλᾷ τήν καθυστέρηση τῶν ἐργατῶν. Ὅμως ἡ εὐτέλεια καί ἡ καθυστέρηση ἦταν ἀπ' τή μεριά τῶν συνδικαλιστῶν καί τῶν μαρξιστῶν. Μέ μιά τέτοια διεκδίκηση, οἱ ἐργάτες ἔθεταν σέ ἀμφισβήτηση τό θεμέλιο τῆς καπιταλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐπιχείρησης καί τῆς κοινωνίας, ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει γιά τήν παραγωγή, καί σ' αὐτό ἀντέτασσαν τήν ἀρχή μιᾶς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς γύρω ἀπ' τίς ἀνάγκες καί τή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σάν παραγωγοῦ²⁵. Τέλος, ὅταν ἡ κοινότητα τοῦ συνεργείου δημιουργεῖ κανόνες συμπεριφορᾶς πού προβλέπουν ἄτυπες κυρώσεις τόσο γιά τούς «σπασήκλες» ὅσο καί γιά τούς «λουφατζήδες», ὅταν συγκροτεῖται καί ἀνασυγκροτεῖται συνεχῶς σέ «ἄτυπες» ὁμάδες πού ἀνταποκρίνονται στίς ἀπαιτήσεις τῆς δουλειᾶς καί πού ταυτόχρονα ἀντιστοιχοῦν στίς ψυχικές συγγένειες μεταξύ τῶν ἀτομῶν, τί ἄλλο κάνει ἀπό τό νά ἀντιτάσσει, ὄχι στά λόγια ἀλλά στήν πράξη, νέες ἀρχές παραγωγικῆς καί κοινωνικῆς ὀργάνωσης καί μιά νέα θεώρηση τῆς ἐργασίας, ἀπέναντι στίς ἀρχές καί στήν καπιταλιστική θεώρηση γιά τήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι παρά μιά μάζα μοριῶν σέ ἀμοιβαία ἀπώθηση μεταξύ τους (ἀνταγωνισμός) καί τά ὁποία κινοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἔλξη τοῦ κέρδους, ἔλξη πού ἐπιφέρει τή συγκόλλησή τους στά διάφορα σημεῖα τοῦ μηχανικοῦ σύμπαντος τοῦ ἐργοστασίου;

Γιά τήν παραδοσιακὴ ἀντίληψη, τό σύνολο αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ παρά σάν «ρεφορμιστικό», μιά καί δέν θέτει ρητὰ σέ ἀμφισβήτηση τήν θεσμιζομένη μέσα στήν κοινωνία ἐξουσία κι ἐφόσον αὐτή μπορεῖ μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο νά τίς

24 Βλ. σ' αὐτό τό βιβλίο «Οἱ ἀγριεῖς ἀπεργίες στήν ἀμερικανική βιομηχανία αὐτοκινήτων», σελ. 203 ἐπ.

25 Γιά τό ζήτημα τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, βλ. ἐκτός ἀπό τό κείμενο πού ἀναφέρθηκε στήν προηγούμενη σημείωση, τό τελικό μέρος τοῦ ΕΚΣΚ.

ανεχθεί. Όμως αυτό δέν είναι παρά τυπικό και τελικά κενό κριτήριο. Για μᾶς, είναι φανερό ότι αυτές οι εκδηλώσεις εκφράζουν μιᾶ δραστηριότητα ἑξίσου ριζική μέ οποιαδήποτε ἄλλη δέν θέτουν σέ ἀμφισβήτηση τήν ἐξωτερικότητα τῆς κατεστημένης ἐξουσίας, όμως ὑπονομεύουν τό θεμέλιό της πού είναι αὐτό πού ὀρίζεται ἀπό τόν καπιταλισμό σάν πραγματικότητα, δηλαδή αὐτό πού μετράει κι αὐτό πού είναι σημαντικό. Ὅτι ἕνας ἐπαναστατικός μετασχηματισμός τῆς κοινωνίας θά ἐπιφέρει τήν κατάργηση αὐτῆς τῆς ἐξουσίας, μόλις χρειάζεται νά ὑπενθυμισθεῖ ἄλλ' ὅτι αὐτή ἡ κατάργηση σάν τέτοια (ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε πάντοτε τήν ἔμμονη ἰδέα τῶν ἐπαναστατικῶν ρευμάτων) δέν θά ἄλλαζε τίποτα, ἐάν δέν εἶχαν ἤδη ξεκινήσει μετασχηματισμοί σ' ἕνα πολύ βαθύτερο ἐπίπεδο, μετασχηματισμοί πού δέν μποροῦν νά γίνουν σέ μιᾶ μέρα και πού μόνον αὐτοί μποροῦν νά τῆς προσδώσουν μιᾶ ἐπαναστατική σημασία, αὐτό ὄλη ἡ ἱστορική πείρα ἀπό τό 1917 και μετά θά μποροῦσε νά τό ἐπιβεβαιώσει, ἂν τυχόν ὑπῆρχε ἀνάγκη.

Δέν μποροῦμε λοιπόν νά περιορίσουμε τό κοινωνικο-ἱστορικό πράττειν τοῦ προλεταριάτου στίς ἀφηρημένες ἔννοιες «μεταρρύθμιση» και «ἐπανάσταση» πού τοῦ ἐπιβάλλει διαίως μιᾶ *στρατηγική* (ἄρα γραφειοκρατική) σκέψη, ἡ ὁποία, ἀντί νά δέχεται τά διδάγματα αὐτοῦ τοῦ πράττειν, θέλει πάση θυσία νά τό μετρήσει μέ τόν πήχυ τῶν δικῶν της ψευδο-θεωρητικῶν σχημάτων και δέν μπορεῖ νά δεῖ σ' αὐτό παρά μόνον ὅ,τι ἀντιστοιχεῖ στήν ἔμμονη ἰδέα τῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ὁποία διακατέχεται. Θά ἐπανέλθω ἄλλοῦ στό θέμα τῆς βαθιάς και ὑποκριτικῆς διπροσωπίας πού σημαδεύει, μέσα σ' αὐτή τήν στρατηγική ὀπτική, τήν παραδοσιακή στάση ἀπέναντι στίς διεκδικήσεις και τούς «ἄμεσους» ἀγῶνες τοῦ προλεταριάτου (μέ λίγα λόγια: ἡ ὀργάνωση ξέρει, σύμφωνα μέ τήν δῆθεν θεωρία της, ὅτι ἡ ἱκανοποίηση αὐτῶν τῶν διεκδικήσεων είναι «ἀδύνατη» στά πλαίσια τοῦ συστήματος, φροντίζει όμως νά μήν τό πεί ἀνοιχτά στούς ἐργάτες ἂν οἱ ἐργάτες πιαστοῦν στό ἀγκίστρι τῶν διεκδικήσεων, θα καταλήξουν στό νά καταπιοῦν, χωρίς νά τό ξέρουν, τήν ἐπαναστατική γραμμή και, ἀγωνιζόμενοι γι' αυτές τίς «ἀδύνατον νά ἱκανοποιηθοῦν» διεκδικήσεις, ἐντείνουν τήν «κρίση τοῦ καθεστώτος») Θά πρέπει όμως ν' ἀποφύγουμε και τόν κίνδυνο τῆς αὐταπάτης ὅτι οἱ σημασίες πού φέρει αὐτό τό πράττειν θά μποροῦσαν νά ἀναχθοῦν σ' ἕνα ἀπλό σύστημα ὁποιοῦνδήποτε ἐνοιῶν. Ἡ δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου, ἐδῶ και δύο σχεδόν

αιώνες, τροποποίησε βαθιά την κατάσταση του μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, κι αυτή την ίδια την κοινωνία. Σ' αυτή τη δραστηριότητα, μπορούμε νά διακρίνουμε, όπως τό κάναμε παραπάνω, ένα περιεχόμενο που δρίσκεται σέ βαθιά ρήξη μέ τό καπιταλιστικό σύμπαν. Δέν μπορούμε όμως νά αγνοήσουμε μιάν άλλη πλευρά τών αγώνων του προλεταριάτου – εκείνη που διαφαίνεται σά *πραγματικά αποτελέσματα* τους. Αυτά τά αποτελέσματα εκφράζονται μέσα στίς τροποποιήσεις του συστήματος *πού στην πραγματικότητα επηρεψαν την λειτουργία και την επιβίωσή του* μέ λίγα λόγια, *έπηρεψαν την συνεχή επέκταση της καπιταλιστικής παραγωγής μέσα από την συνεχή διεύρυνση τών έσωτερικών του άγορών*²⁶. Άς παρατηρήσουμε την άναστροφή του μακιαβελλισμού τών δήθεν έπαναστατικών στρατηγών: ή ύποστήριξη τών διεκδικητικών αγώνων γιατί ή έπιτυχία τους θά οδηγήσει τό σύστημα στην καταστροφή του, γίνεται στην πραγματικότητα: ή βοήθεια γιά την έπιτυχία τών διεκδικητικών αγώνων συμβάλλει στό νά έπιτραπεί ή επιβίωση του συστήματος. Στο έγελο-μαρξιστικό φιλοσοφικό καθεστώς, ό άληθινός σκοπός της πράξης δέν είναι προφανώς εκείνο που φαντάζεται ό πράττων, αλλά αυτό που προκύπτει πραγματικά από αυτήν. Άρα, εδώ, ή όρθολογικότητα και ή έμμενης τελικότητα τών διεκδικητικών κινημάτων ήταν ή συνεχής επέκταση και ή έδραϊωση της καπιταλιστικής οίκονομίας (πού θά είχε πραγματικά διαλυθεί άπειράριθμες φορές, εάν οι πραγματικοί μισθοί είχαν παραμείνει σά έπίπεδα του 1820). Η άκόμη: ό στόχος που τάχθηκε στην εργατική τάξη, ό ιστορικός ρόλος ό έγγεγραμμένος στή θέση που αυτή κατέχει μέσα στίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής ήταν νά διατηρηθεί ό καπιταλισμός, ενάντια σέ όλα εκείνα που οι ίδιοι οι καπιταλιστές φαντάζονται και επιδιώκουν άμεσα. Όσοι σκέφτονται ότι μέσα στην ιστορία δρά μιá πανουργία του λόγου θά έπρεπε νά είχαν τό κουράγιο νά πουν πώς αυτή έκανε τό προλεταριάτο όχι τόν νεκροθάφτη αλλά τόν σωτήρα του καπιταλισμού. Ένα ανάλογο συμπέρασμα επιβάλλεται, στό έγελο-μαρξιστικό πάντοτε πλαίσιο, αν θεωρήσουμε την έπαναστατική δραστηριότητα του προλεταριάτου: μέ λίγα λόγια, εκεί που αυτή ή δραστηριότητα δέν απέτυχε, είχε σάν αποτέλεσμα (πρός στιγμήν – στιγμή που διαρκεί εδώ και πενήνταέξη χρόνια) την ολοκληρωτική έξουσία της γραφειοκρατίας Γιατί βέβαια, «δέν πρόκειται γι' αυτό που ό ένας ή ό

26 Βλ. ΕΚΣΚ Ι και ΙΙ

ἄλλος ἐπαναστάτης ἢ ἀκόμα καί ὅλοι οἱ ἐπαναστάτες μαζί φαντάζονται σάν σκοπο τοῦ προλεταριάτου. Πρόκειται γι' αὐτό πού εἶναι τό προλεταριάτο καί γι' αὐτό πού σύμφωνα μέ τό εἶναι του, ἦταν ἱστορικά ἀναγκασμένο νά κάνει». Ὁ παραλογισμός τῶν συμπερασμάτων μᾶς ὑπενθυμίζει, ἀκόμα μιά φορά, τόν παραλογισμό τῆς ἰδεολογίας πού τά καθιστᾷ ἀναπόφευκτα. Δέν μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ὑποχρέωση νά σκεφτοῦμε ξανά, πάνω σέ καινούργιες βάσεις, τά τεράστια ἐρωτήματα πού θέτουν ἀφ' ἐνός ἡ ἐμπλοκή τοῦ προλεταριάτου στήν κοινωνία ὅπου ζεῖ, καί ἀφ' ἐτέρου ἡ ἴδια μας ἢ πολιτική ἔνταξη (χωρίς τήν ὁποία ἡ ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος δέν θά ἦταν γιά μᾶς, στήν καλύτερη περίπτωση, παρά ἓνα νεκρό ἀντικείμενο γνώσης), ἔνταξη πού τά ἀποτελέσματά της καμιᾶ θεωρητική κατασκευή καί καμιᾶ «ἐπιστημονικότητα» δέν θά καταφέρει ποτέ νά ξεχωρίσει ἀπ' αὐτό πού βλέπουμε καί ἀπ' αὐτό που λέμε γιά ὅ,τι βλέπουμε.

Τό προλεταριάτο καθορίζει μέ τή δραστηριότητά του, τόσο τήν ρητή ὅσο καί τήν ὑπόρρητη, τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τῶν σχέσεων παραγωγῆς ὅπου εἶναι ἐντεταγμένο, τό ἴδιο κι ἀκόμα περισσότερο ἀπ' ὅσο καθορίζεται ἀπό αὐτές. Αὐτό, διαφορετικό στήν οὐσία του ἀπό τή θέσμιση νέων σχέσεων παραγωγῆς πού προκύπτει ἀπό τή δραστηριότητα τῆς ἀστικής τάξης, δέν εἶναι μιά γενική ἰδιότητα τῶν «τάξεων», οὔτε τῶν «τάξεων» πού ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση. Αὐτή ἡ δραστηριότητα στηρίζεται πάνω σ' ἓνα σύνολο παραγόντων εἰδικῶν, ἱστορικά μοναδικῶν καί πού χαρακτηρίζουν τόν καπιταλισμό²⁷. Τό ἀποτέλεσμά τους καταλήγει στό ἔξης, ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου δέν περιορίζεται ἀναγκαστικά σ' ἓνα «ἢ ὅλα ἢ τίποτα», ὅτι τό προλεταριάτο *μπορεῖ* νά ὑπερασπισθεῖ τόν ἑαυτό του ἀπό τήν ἐκμετάλλευση, γιατί *μπορεῖ*, μέρα μέ τή μέρα, νά ἐπιτεθεῖ σέ «ἐπί μέρους» πτυχές τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, τῆς ἐπιχείρησης καί τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Αὐτή ἡ δυνατότητα στηρίζεται μέ τή σειρά της, ἀφ' ἐνός στόν ἐσωτερικά ἀντιφατικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης πού ταυτόχρονα ἀπαιτεῖ καί ἀποκλείει τήν ἐνεργητική συμμετοχή τῶν ἐργαζομένων στή διαχείριση τῆς ἐργασίας τους, καί ἀφ' ἐτέρου στήν κοινωνική, πολιτική καί ἰδεολογική κατάσταση πού δημιουργήσε ἡ ἀστική τάξη, ἡ ὁποία, καθώς ἀνέρχεται στήν ἐξουσία διαλύει τίς

27 Γιά μιά συζήτηση αὐτῶν τῶν παραγόντων, βλ. ΠΣ II καί III, καί ΕΚΣΚ II

ταραδοσιακές σημασίες (πού καθαγίαζαν ίξουσία και κοινωνική ίεραρχία από μόνο τό γεγονός ότι αυτές ύπήρχαν) και διατείνεται ότι στό έξής μόνον ό «λόγος» είναι κυρίαρχος. Όταν όμως μιλούμε εδώ, έλλείπει άλλου όρου, για δυνατότητα, δέν έννοούμε τό προκαταρκτικό, ιδεατό, πλήρως καθορισμένο είναι αυτού πού θά γίνει άληθινή πραγματικότητα μέ τήν άπλή προσθήκη, πού δέν του άλλάζει τίποτα, μιās ύλης (όπως οι έξάρες είναι μιá δυνατότητα πριν άκόμα ριχτούν τά ζάρια). Σ' αυτό τό επίπεδο θεώρησης τής ιστορίας, ή διάκριση του πραγματικού και του δυνατού είναι χωρίς άπολύτως κανένα νόημα ή a posteriori κατασκευή τής «δυνατότητας» τής κατάστασης δέν προσθέτει τίποτα σ' αυτό πού ξέρουμε όάσει αυτού πού έχει πραγματικά παραχθεί, ούτε του άφαιρεί τίποτα ή πραγματική δημιουργία είναι εκείνη πού κάνει νά έμφανίζεται, στην αναλυτική σκέψη, σαν «ιδεατά δυνατή» μιá πραγματικότητα πού δέν έχει καμιά ανάγκη αυτής τής σκέψης, ή όποια έτσι δέν κάνει τίποτε άλλο από μιá μή νόμιμη μετάθεση μιās κατηγορίας τής δράσης του ύποκειμένου, συνήθως τοποθετημένης σ' ένα χαραγμένο από τή θέσμιση τής κοινωνίας πλαίσιο προκαθορισμένων δυνατών, στό θεσμίζον κοινωνικο-ιστορικό πράττειν πού δημιουργεί αυτό τό πλαίσιο των δυνατών. Δέν θά θεωρούσαμε σήμερα αυτά τά «στηρίγματα» πού τό πράττειν του προλεταριάτου βρίσκει μέσα στή θεσμισμένη κοινωνία σαν «συνθήκες τής δυνατότητας» του, εάν αυτό τό πράττειν δέν είχε πάρει διαστάσεις και δέν είχε δημιουργήσει σημασίες πού νά ξεπερνούν κατά πολύ τίς άπλές «άντιδράσεις» μιās τάξης πού ύφίσταται τήν εκμετάλλευση, άπέναντι στην κατάσταση πού βρίσκεται.

Αυτά μπορούμε νά τά δούμε έξίσου καθαρά μέσα στό πολιτικό κίνημα τής εργατικής τάξης. Μέ τά πρώτα του θήματα, τόσο στην Άγγλία όσο και στη Γαλλία, οι εργάτες στηρίζονται σέ «άστικές» ιδέες, για νά μεταμορφώσουν όμως τήν πραγματική τους σημασία και τελικά νά τίς ξεπεράσουν ό άγώνας για τά πολιτικά και κοινωνικά «δικαιώματα» όχι μόνο δέν «καθίσταται δυνατός άπ' τίς ύπάρχουσες συνθήκες», αλλά αντίθετα αυτές οι συνθήκες τείνουν νά τον καταστήσουν «άδύνατο» κι αυτός ό άγώνας είναι άγώνας έναντίον αυτών των συνθηκών έξάλλου, άπ' τήν άρχή, αυτός ό άγώνας τρέφεται, άν μπορούμε νά πούμε, από τό ίδιο τό ξεπέρασμά του, γιατί τό βασικό γεγονός άπ' αυτή τήν άποψη είναι ότι σχεδόν άμέσως τά δρώντα προλεταριακά στρώματα θέτουν σέ ρητή άμφισβήτηση τήν κοινωνική τάξη σαν τέτοια, έπιτίθενται στην

ιδιοκτησία και την κυριαρχία της αστικής τάξης. αποβλέπουν σε μια παγκόσμια οργάνωση των παραγωγών που θέλουν να την επικτείνουν κατά τον ίδιο τρόπο στην οργάνωση της κοινωνίας. Η κριτική που ασκήσαμε πιο πάνω στην *αποκλειστική* ένασχόληση με τους ρητούς αγώνες του προλεταριάτου δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι θα μπορούσαμε έστω και για ένα δευτερόλεπτο να υποτιμήσουμε την αποφασιστική σημασία της πολιτικής του δραστηριότητας μέσα σ' αυτήν και μέσα από αυτήν οι διασκορπισμένες και βαθιά έτερογενείς κατηγορίες εργατών –οί *working classes*, οι *classes laborieuses*, «οί εργατικές τάξεις»– συγκροτούνται πραγματικά σαν τάξη, ονομάζουν και στοχάζονται ρητά τον έαυτό τους σαν *μιά* τάξη, στο διάστημα μερικών δεκαετιών, πριν ο καπιταλισμός τις «ενοποιήσει» αντικειμενικά· αυτή ή συγκρότηση συντελέσθηκε πράγματι, στην Αγγλία και στη Γαλλία, πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Μ' αυτή τη δραστηριότητα οι εργάτες δεν καταφάσκονται μόνον σαν τάξη μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, αλλά και *έναντίον* της· προκαλούν την ανάδυση της ρητής βλέψης, που θέλει να είναι συνειδητή, μιās ριζικής ανοικοδόμησης της κοινωνίας και μιās κατάργησης των τάξεων. Βλέψη που ένοργανώνεται στη θέσιση νέων μορφών πάλης και οργάνωσης, όπως τό μαζικό πολιτικό κόμμα, τό συνδικάτο (που παίρνει και διατηρεί για πολύν καιρό έναν επαναστατικό χαρακτήρα, και του οποίου ή οργάνωση στην Αγγλία παραμένει για δεκαετίες ή έκφραση της έξουσίας της βάσης και της άμεσης δημοκρατίας –που ο Λένιν, στο *Τί να κάνουμε* θ' αποκαλέσει με συγκαταβατική περιφρόνηση «πρωτόγονη δημοκρατία») –και που αποκορυφώνεται στη δημιουργία νέων θεσμών έξουσίας των μαζών, την Κομμούνα, τά Σοβιέτ, τά Έργατικά Συμβούλια. Μέ λίγα λόγια, μέσα και από τη δραστηριότητα της εργατικής τάξης γεννιέται ένα επαναστατικό κοινωνικο-ιστορικό πρόταγμα. 'Απ' αυτή την στιγμή, και για πολύν καιρό, αυτές οι διάφορες όψεις –καθημερινή υπόρρητη πάλη στην παραγωγή, οικονομικοί ή πολιτικοί ρητοί αγώνες, επαναστατικό πρόταγμα– δεν μπορούν πλέον να ξεχωρισθούν, ούτε «αντικειμενικά» ούτε «υποκειμενικά» παρά με *μιά* δεύτερη και παράγωγη έννοια πράγμα που επίσης απαγορεύει να χαράξουμε μιάν απόλυτη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο «άμεσο» και τό «ιστορικό»

Αυτό που έπέρχεται λοιπόν με τό πράττειν του προλεταριάτου μέσα στην ιστορία, είναι *μιά* καινούργια σχέση ενός υπό έκμεταλλευση κοινωνικού στρώματος προς τις σχέσεις παραγωγής (και φυ-

σικα πρὸς τὸ ἴδιον τὸ γεγονός τῆς ἐκμετάλλευσης)· ἐπίσης εἶναι μιὰ καινούργια σχέση ἑνὸς ὑπὸ ἐκμετάλλευση στρώματος πρὸς τὸ θεσμισμένο κοινωνικὸ σύστημα. σὸ μέτρο πού ἡ πάλῃ αὐτοῦ τοῦ στρώματος μπορεῖ καί συγκαθορίζει σέ ἀποφασιστικό βαθμὸ τὴν ἐξέλιξη τοῦ συστήματος· εἶναι τελικά, καί κυρίως, μιὰ καινούργια σχέση ἑνὸς κοινωνικοῦ στρώματος πρὸς τὴν κοινωνία καί τὴν ἱστορία *σάν τέτοιες*, σὸ μέτρο πού ἡ δραστηριότητα αὐτοῦ τοῦ στρώματος προκαλεῖ τὴν ἀνάδυση μιᾶς ρητῆς προοπτικῆς ἑνὸς ριζικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς θέσεως τῆς κοινωνίας καί τῆς ἱστορικῆς πορείας. Μόνο μέσα ἀπ' τὴν ἀναφορά σ' αὐτὲς τίς σημασίες μποροῦμε, πέραν ἀπὸ ἀπλῶς ἐμπειρικά κριτήρια, νά στοχαστοῦμε αὐτὸ πού μέσα σέ μιάν ὀλόκληρη ἱστορικὴ περίοδο ἔγινε ἐργατικὴ τάξη καί ἐργατικὸ κίνημα.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ν' ἀνοίξω ἐδῶ μιὰ παρένθεση. Ἡ ἐπιτακτικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ ἐρωτήματος: τί εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μέ ποιὰ ἔννοια μποροῦμε νά μιλοῦμε γιὰ μιὰ ἱστορία (καί γιὰ μιὰ τάξη) μπροστά στὴν ποικιλία καί στόν διασκορπισμό, φαινομενικό καί πραγματικό, τῶν ἐκδηλώσεων τῆς κοινωνικῆς ὑπαρξῆς καί τῆς δραστηριότητος τοῦ προλεταριάτου, μοῦ ἐμφανίστηκε ἀρκετά νωρίς ὅμως οἱ πρῶτες ἀπαντήσεις δέν ἦσαν ἱκανοποιητικές, γιατί παρέμεναν στὰ πλαίσια τῆς κληρονομημένης σκέψης. Ἔτσι ἡ «Φαινομενολογία τῆς προλεταριακῆς συνείδησης»²⁸ προσπαθοῦσε νά συλλάβει αὐτὴ τὴν ἱστορία *σάν* μιὰ φαινομενολογία μέ τὴν ἐγγελιανὴ ἔννοια: ἀνάπτυξη πού πραγματώνει μορφές πού ἐμφανίζονται κάθε φορά *σάν* νά ἐνσαρκώνουν τὴν ἐμμενὴ ὀλέψη καί τὴν ἀλήθεια τῆς θεωρούμενης δραστηριότητος, πού ἀποκαλύπτουν ὅμως σ' αὐτὸ πού πραγματώνεται μιὰ ἰδιαίτερη καί περιορισμένη στιγμή αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, ἄρα τὴν ἀρνήσῃ τῆς, στιγμὴ πού μέ τὴ σφειρὰ τῆς πρέπει νά καταστῆ ἀντικείμενο ἀρνήσεως καί νά ξεπεραστῆ μέχρι μιὰ τελικὴ πραγμάτωση, ἕνα συγκεκριμένο καθόλου, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ὡς ξεπερασμένες ὅλες τίς προηγούμενες στιγμὲς καί πού, ὡς ἀλήθεια γνωστὴ *σάν* τέτοια, παρουσιάζει τὸ νόημά τους. Αὐτὴ ἡ ἄποψη –πού ὑποτείνει ἐπίσης τὴν περιγραφή τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος πού σκιαγραφεῖται σὸ ΣΒ– φαίνεται νά καθιστᾷ νοητὲς τίς διαφορὲς πλευρὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τὴν διαδοχὴ τους. Ἔτσι, π.χ., τὸ ρεφορμι-

28 *Η γραφειοκρατικὴ κοινωνία* 1, σελ. 121-143

στικό «στάδιο», ή καλύτερα ή ρεφορμιστική «στιγμή» (γιατί δέν τρώκεται βέβαια γιά άπλώς χρονολογική εξέλιξη), δπως καί ή «στιγμή» τοῦ «έπαναστατικοῦ κόμματος» πού μετασηματίζεται αμέσως σέ δλοκληρωτικό γραφειοκρατικό κόμμα, μποροῦν νά συλληφθοῦν σάν μορφές στίς όποιες τό προλεταριάτο πιστευεῖ ότι ιπτορεῖ νά ένσαρκώσει τήν άπελευθέρωσή του, πού όμως, άφού πραγματωθοῦν, καί άπό τό ίδιο τό γεγονός τής πραγμάτωσης, άποκαλύπτονται ως ή άρνηση αὐτῆς τής άπελευθέρωσης καί, στό βαθμο πού συνεχίζεται ή προλεταριακή πάλη, ως καταδικασμένες νά ξεπεραστοῦν καί νά καταστραφοῦν. Ἡ ἱστορία τοῦ εργατικοῦ κινήματος εἶναι ἔτσι ή διαλεκτική μιᾶς πείρας²⁹. Ἄλλά ή νοητότητα που προσφέρει αὐτή ή άποψη εἶναι μιά ψευδής νοητότητα, ή μάλλον δέν εἶναι τίποτε άλλο άπό νοητότητα: ἔκτός άπό τό ότι καθήλωνεται σχεδόν αποκλειστικά στήν πολιτική δραστηριότητα, δέν ιπτορεῖ νά θέσει τήν ένότητα αὐτῆς τής δραστηριότητας παρά μόνο σι συναρτηση μέ τήν ἰδέα ενός ἔμμενοῦς δῆθεν σκοποῦ της ή τέλους καί τόν όποιο ή θεωρητική σκέψη μπόρεσε νά όρίσει, ἔστω καί άφηρημένα. Τά κύρια στάδια πού σημαδεύουν τό ξεπέρασμο αὐτῆς τής άποψης ὑπῆρξαν ή ρητή εἰσαγωγή τής ἰδέας τής κυκλικότητας προτάγματος καί ἔρμηνείας («ἌΟ Σάτρο, ό σταλινομός καί οί εργάτες», πιά κάτω σελ. 131 μέχρι 182), ή διεύρυνση τής έννοιας τής δραστηριότητας πέραν άπό τήν πολιτική δραστηριότητα καί ή κριτική τής παραδοσιακῆς αντίληψης τής θεωρίας (ΠΣ I, II καί III, καί «Ἄπολογοισμός, προοπτικές, καθήκοντα» πιά κάτω σελ. 277 μέχρι 294) ή καινούργια συζήτηση τής ἱστορίας τῶν άγώνων καί τῶν μορφῶν όργάνωσης τής εργατικῆς τάξης καί ή ἔρμηνεία τοῦ «έκφυλισμοῦ» ως ἔμμονῆς καί επανεμφάνισης τῶν καπιταλιστικῶν σημασιῶν καί μοντέλων στό εργατικό κίνημα (ΠΟ I, στόν δεύτερο τόμο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου)· ή ρητή κριτική τής ἰδέας μιᾶς καθ' ἑαυτήν διαδικασίας «ώρίμανσης τῶν επαναστατικῶν συνθηκῶν», «άντικειμενικῶν» καί «ύποκειμενικῶν», συνεπῶς καί κριτική τής ἰδέας μιᾶς σώρευσης τής ἔμπειρίας τοῦ προλεταριάτου, στό ΕΚΣΚ,

29 ἌΟ Claude Lefort, άπό τή μεριά του, χρησιμοποίησε τήν ἰδέα τής ἔμπειρίας μέ μιά πιά εὐρεία έννοια, σέ ἕνα ἑξαίρετο κείμενο «Ἡ προλεταριακή ἔμπειρία», *Socialisme ou Barbarie*, τεύχ. 11 (Μάρτης 1953), αναδημοσιευμένο στό *Éléments pour une critique de la bureaucratie*, Droz, Γενεύη-Παρίσι, 1971, σελ. 39-58. Βλέπε ἔπίσης τά ἄρθρα του κατά τοῦ Σάτρο, *ib.*, σελ. 59-108.

δπου είχε ώστόσο διατηρηθεῖ ἡ ἰδέα μιᾶς «συσσώρευσης τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν μιᾶς πρόσφορης συνείδησης», ἰδέα πού μένει ἀμφισβητήσιμη στό βαθμό πού χορηγεῖ σιωπηρά στόν ἑαυτό της μιᾶ λύση πού εἶναι ἡ μόνη πού θά μποροῦσε νά ὀρίσει τήν «προσφορότητα» αὐτῆς τῆς συνείδησης. Ὅμως μιᾶ ἀπάντηση πού νά ἐρχεται σέ πραγματική ρήξη μέ τήν παραδοσιακή ἐννοιολογία, δέν ἦταν δυνατή παρά ὡς συνάρτηση καί συνέχιση τῆς ἐργασίας πού πραγματοποιήθηκε μέ τό κείμενο «Μαρξισμός καί ἐπαναστατική θεωρία» καί μέ τίς ἔννοιες πού ἐκεῖ προσπάθησα νά διατυπώσω καί νά διαυγάσω καί οἱ ὁποῖες ὑποτείνουν αὐτά πού γράφτηκαν πιά πάνω. Μιά ἀπ' αὐτές τίς ἔννοιες πρέπει νά ὑπενθυμισθεῖ ἐδῶ, γιά νά διευκολύνει τήν κατανόηση τῶν σελίδων πού ἀκολουθοῦν, ἡ ἔννοια τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος: κοινωνικο-ἱστορικό πρόταγμα πού δέν ἐκπορεύεται οὔτε ἀπό ἕνα ὑποκείμενο, οὔτε ἀπό μιᾶ προσδιορίσιμη κατηγορία ὑποκειμένων, τοῦ ὁποῖου ὁ ὀνομαστικός φορέας ἀποτελεῖ πάντοτε ἀπλῶς ἕνα μεταβατικό στήριγμα· πού δέν εἶναι τεχνική ἀλύσωση μέσων πού ἐξυπηρετοῦν σκοπούς ὀρθολογικά καί μιᾶ γιά πάντα ὀρισμένους, οὔτε στρατηγική θεμελιωμένη πάνω σέ μιᾶ γνώση καθιερωμένη καί τοποθετημένη σέ δεδομένες «ἀντικειμενικές» καί «ὑποκειμενικές» συνθήκες, ἀλλά πού εἶναι ἀνοιχτή γέννηση σημασιῶν προσανατολισμένων σ' ἕναν ριζικό μετασχηματισμό τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ κόσμου, σημασιῶν πού φέρονται ἀπό μιᾶ δραστηριότητα πού τροποποιεῖ τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἐκτυλίσσεται, τούς σκοπούς πού τάσσει στόν ἑαυτό της καί τούς φορεῖς πού τήν ἐπιτελοῦν, καί οἱ ὁποῖες ἐνοποιοῦνται ἀπό τήν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς κοινωνίας.

*
* *

Τό ζήτημα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τῆς ἱστορίας του —στό ὁποῖο μπλέκεται ἀξεχώριστα καί τό ζήτημα τῶν πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν ρευμάτων πού τό ἐπηρέασαν, ὁ λεγόμενος οὔτοπικός σοσιαλισμός, ὁ μαρξισμός, ὁ ἀναρχισμός— δέν ἀποτελεῖ γιά μᾶς ἀπλῶς, ἢ ἔστω κυρίως, ἕνα θεωρητικό ζήτημα. Μπροστά στή γενικευμένη ἐξάρθρωση πού συγκλονίζει τήν σύγχρονη κοινωνία πολύ πιά δυνατά ἀπό μιᾶ οἰκονομική «κρίση», καί πού εἶναι ἀντιληπτή ἀπ' ὄλους καί καθημερινά ὁμολογεῖται ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐκ-

προσώπους του κρατούντος συστήματος, δεν μπορεί να υπάρξει πράττειν και άληθινή πολιτική βλέψη που να μην καταλαμβάνεται απ' όλο τό βάθος του κοινωνικού ζητήματος και που να μπορεί να τό αντιμετώπισει έξω από τήν προοπτική ενός ριζικού μετασχηματισμού, που να μπορεί συνεπώς να συλλάβει τόν έαυτό της σάν κάτι άλλο από τή συνέχιση ή τήν ιστορική επανάληψη του επαναστατικού προτάγματος, που τό γέννησε τό εργατικό κίνημα. Δεν μπορεί να υπάρξει πολιτική που να θέλει να είναι επαναστατική και ή όποία να μην προσπαθει να καταστήσει ρητή και να διαυγάσει τή σχέση της μέ τήν καταγωγή της και τήν ιστορική της ρίζα, τό εργατικό κίνημα.

Ή ιστορία του εργατικού κινήματος είναι ή ιστορία τής δραστηριότητας ανθρώπων που ανήκουν σέ μιά από τόν καπιταλισμό δημιουργημένη κοινωνικο-οικονομική κατηγορία (και άλλων που άγωνίστηκαν στό πλευρό της), δραστηριότητα μέσα από τήν όποία αυτή ή κατηγορία μετασχηματίζεται: *κάνει τόν έαυτό της* (και λείει και σκέφτεται τόν έαυτό της σάν) «τάξη» μέ μιά νέα έννοιά του δρου –συγκροτείται πράγματικά σέ μιά «τάξη», τής όποίας ή ιστορία δεν παρέχει κανένα κοντινό ή μακρινό ανάλογο. Μετασχηματίζεται, μετασχηματίζοντας τήν παθητικότητα, τόν τεμαχισμό, τόν συναγωνισμό, που και τείνει και θέλει να τής επιβάλλει ό καπιταλισμός, σέ ενεργητικότητα, άλληλεγγύη, κοινωνικοποίηση που αντίστρέφει τή σημασία τής καπιταλιστικής κοινωνικοποίησης τής εργασίας. Έφευρίσκει στήν καθημερινή της ζωή, μέσα στά εργοστάσια κι έξω απ' αυτά, συνεχώς ανανεούμενους τρόπους άμυνας κατά τής εκμετάλλευσης, γεννά άρχές ξένες κι έχθρικές στόν καπιταλισμό, δημιουργεί πρωτότυπες μορφές όργάνωσης και πάλης. Προσπαθει να ένωθεί πάνω από σύνορα, κάνει ύμνο της ένα τραγούδι που λέγεται *ή Διεθνής*. Πληρώνει στήν καπιταλιστική άτιμία τόν πιο βαρύ φόρο τής άθλιότητας, τών διώξεων τών εκτοπισμών, τής φυλακής και του αίματος. Στίς κορυφαίες στιγμές τής ιστορίας της, δημιουργεί καινούργιους καθολικούς θεσμούς που ένσαρκώνουν τή συλλογική της έξουσία, και άναδεικνύεται ίκανή να δράσει μέ μιά τόλμη και μιά πολιτική θαθύτητα που σπάνια τίς έχουν φθάσει άλλες όμάδες στήν ιστορία.

Έτσι ή εργατική τάξη έχοντας μετασχηματισθεί, μέσα από τή δραστηριότητά της, από αντικείμενο εκμετάλλευσης σέ κοινωνική δύναμη καθοριστική τής ιστορίας έδω κι έκατόν πενήντα χρόνια, μετασχημάτισε επίσης τήν καπιταλιστική κοινωνία μέ τίς άμεσες

και ἔμμεσες συνέπειες τῶν ἀγῶνων της, ρητῶν καί ὑπόρρητων, μέ τη συνεχή της πίεση πάνω στό σύστημα, μέ τήν ἀνάγκη πού ἐπέ-
οικαλε στούς καπιταλιστές νά προλαμβάνουν τίς ἀντιδράσεις της καί
νά τήν ὑπολογίζουν. Ὅμως τό προσωρινό «ἀποτέλεσμα» αὐτοῦ τοῦ
μετασχηματισμοῦ (στό ὁποῖο προφανῶς συνέβαλαν καί παράγοντες
«ἴδιοι» τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅσο ἕνας τέτοιος χωρισμός μπορεῖ νά
γίνει) ὑπῆρξε ἡ *ἐξαφάνιση* του ἐργατικοῦ κινήματος σάν *πρωταρ-
χικῆς καί αὐτόνομης κοινωνικο-ἱστορικής δύναμης*³⁰ Ἡ ἐργατική
τάξη, μέ τήν κύρια ἐννοια τοῦ ὄρου, τείνει ὄλο καί περισσότερο νά
γίνει ἕνα ἀριθμητικά μειωηφοῦν στρώμα στίς χώρες τοῦ σύγχρο-
νου καπιταλισμοῦ κι ἀκόμη πιό σημαντικό, δέν ἐκδηλώνεται πιά
καί δέν θέτει τόν *ἑαυτό της* πλέον σάν τάξη. Παράλληλα, ὀέβαια,
ὀρισκόμαστε μπροστά στόν μετασχηματισμό τοῦ συνόλου σχεδόν
τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ σέ πληθυσμό μισθωτῶν· ὀμως τί ση-
μαινει αὐτό, ἐκτός ἀκριβῶς ἀπ' τό ὅτι δέν ἔχει πιά μεγάλο νόημα
νά χρησιμοποιοῦμε τήν ἐννοια τῆς τάξης; Στήν κατάσταση τοῦ μι-
σθωτοῦ ἐν γένει ὑπάρχει ἀκόμα λιγότερος ἐπαναστατικός προουρι-
σμός ἀπ' ὀσο ὑπῆρχε στήν «ἀντικειμενική» κατάσταση τοῦ βιομη-
χανικοῦ ἐργάτη. Ὅ,τι εἶναι ἀποφασιστικό ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη δέν
εἶναι διάφορα περιγραφικά κοινωνικο-οἰκονομικά χαρακτηριστικά,
ἀλλά ἡ δραστηριότητα μέσω τῆς ὀποίας οἱ ἄνθρωποι, στούς κοινω-
νικούς χώρους πού βρισκονται τοποθετημένοι, ζοῦν τήν κοινωνική
σύγκρουση καί ἐνεργοῦν σχετικά μ' αὐτήν, καί ἀκριβέστερα τήν
σιγκροτοῦν σάν σύγκρουση *κοινωνική*, οἱ μορφές ὀργάνωσης καί
πάλης πού ἐφευρίσκουν, τά διάφορα εἶδη περιεχομένου πού ἀνα-
δύονται ἀπ' αὐτούς τούς ἀγῶνες, τέλος ἡ ἱκανότητα αὐτῶν τῶν ἄν-
θρώπων –ἔστω καί μερική, μειωηφική καί διακοπτόμενη– νά σκο-
πεύσουν στό κοινωνικό σύνολο, καί νά διακηρύξουν τή θέλησή
τους νά πάρουν στά χέρια τους τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία
τῆς κοινωνίας.

Ἄπ' ὀλες αὐτές τίς ἀπόψεις, εἶναι σαφές ὅτι δέν μπορούμε
σήμερα οὔτε νά διατηρήσουμε μιά προνομιακή θέση γιά τό προλε-
ταριάτο, μέ τήν παραδοσιακή ἐννοια, οὔτε νά ἐπεκτείνουμε μηχα-
νικά τά χαρακτηριστικά του στό σύνολο τῶν μισθωτῶν, οὔτε τέλος
νά ἱσχυριστοῦμε ὀτι οἱ τελευταῖοι συμπεριφέρονται σάν μιά *τάξη*
ἔστω καί ἐμβρωδῆ. Τήν ξένωση (*aliénation*) τῆς σύγχρονης κοινω-

30 Γι' αὐτή τήν ἐξέλιξη καί τούς πολλαπλούς παράγοντες πού τήν προσ-
δ῀ορισαν, ὀλ *ΕΚΣΚ* καί *ΞΕ*.

νίας, τις αντιφάσεις και τη βαθιά φθορά του συστήματος, την πάλη έναντι του μέ μιά άπειρη ποικιλία μορφών, όλα τὰ στοιχεία τῆς σύγχρονης κοινωνίας, μέ ἔξαιρση τις ἡγετικές κορυφές, την ζοῦν καί δοῦν μέσα τῆς στήν καθημερινή τους ὑπαρξη. Εἴτε πρόκειται γιά κατηγορίες μισθωτῶν ἔξω ἀπ' τό βιομηχανικό προλεταριάτο, γιά σπουδαστές καί νέους, γιά συνεχῶς διευρυνόμενα τμήματα τοῦ γυναικεῖου πληθυσμοῦ, γιά μερίδες διανοομένων, ἐπιστημόνων, ἔθνικῶν μειονοτήτων, ξαναβρισκοῦμε αὐτό πού ἦταν σημαντικό στους παραδειγματικούς ἀγῶνες τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου, τήν ἀμφισβήτηση εἰδικῶν πλευρῶν τῆς καταπιεστικῆς ὀργάνωσης τοῦ συστήματος, πού περιλαμβάνει δυνάμει τήν γενικευμένη του ἀμφισβήτηση. Οἱ ἐργατικοί ἀγῶνες γύρω ἀπ' τις συνθήκες ἐργασίας πήγαιναν καί πηγαίνουν πάντα πολυ μακριά – ὄχι ὅμως πῶς μακριά ἀπ' τήν ἀμφισβήτηση τοῦ συστήματος ἐκπαίδευσης τοῦ παραδοσιακοῦ τύπου καί τῆς παραδοσιακῆς λειτουργίας τῆς γνώσης ἀπό τούς φοιτητές, ἢ τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας ἀπό τις γυναῖκες καί τούς νέους. Σέ σύγκριση μ' αὐτούς τούς διάφορους ἀγῶνες, οἱ ἀγῶνες τοῦ προλεταριάτου δέν θα μπορούσαν νά ἔχουν ἕνα προνομιακό χαρακτήρα παρά μόνον ἂν ἦταν δυνατόν νά βεβαιώσουμε, πῶς σέ ἕνα ἐπαναστατικό μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας, παραγωγή καί ἐργασία θά εἶχαν μιά ὑπέρμετρη σημασία. Ὅμως αὐτό δέν εἶναι ἀλήθεια (πράγμα πού δέν σημαίνει ὅτι μπορούμε νά τις διαγράψουμε ἢ νά τις ἀγνοήσουμε). Ἡ ἀλληλοσυσχέτιση δλων τῶν πλευρῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τῶν προβλημάτων πού θέτει ὁ μετασχηματισμός τῆς ἀποκλείει τή δυνατότητα νά ὀρίσουμε ἕνα κεντρικό καί δεσπόμενον σημεῖο πού θά ἐπιβάλλόταν πάνω σ' όλα τὰ ἄλλα. Ἡ ἀποδοχή τῆς ἰδέας ἑνος τέτοιου σημείου καί ἡ ταύτισή του μέ τήν παραγωγή καί τήν ἐργασία εἶναι ἡ μαρξιστική μεταφυσική, στόν «μονισμό» τῆς καί ταυτόχρονα στόν παραγωγισμό τῆς, πού δέν εἶναι παρά ἡ συνέχεια τοῦ καπιταλιστικοῦ παραγωγισμοῦ. Ὅτι ἡ ἐπιχείρηση ὑπῆρξε, καί σ' ἕνα ὀρισμένο μέτρο παραμένει, ἕνας προνομιακός χώρος κοινωνικοποίησης μέσα στόν καπιταλισμό εἶναι ἀσφαλῶς ἀληθινό καί σημαντικό, ὅμως αὐτό δέν περιορίζει τή σημασία ἄλλων χώρων κοινωνικοποίησης πού ὑπάρχουν καί, ἀκόμη σημαντικότερο, αὐτῶν πού θά δημιουργηθοῦν. Ἀντιστρόφως, ἔάν θεωρήσουμε τό πῶς δύσκολο σημεῖο ἑνος ἐπαναστατικοῦ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ: τό ζήτημα τῆς ἀνάληψης τῆς φροντίδας τῆς συνολικῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας, τῆς ρητῆς βλέψης τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἡ πείρα τῶν τελευταίων εἰκοσι-πέντε

χρόνων στίς χώρες τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ δείχνει ὅτι ἡ ἰδιωτικοποίηση καί ἡ κοινωνική καί πολιτική ἀπάθεια εἰσχώρησαν πιά βαθιά στό ἐργατικά στρώματα ἀπ' ὅσο σ' ἄλλα.

Αὐτή ἡ κατάσταση ξακαθαρίζει ἐπίσης τό ζήτημα τοῦ μαρξισμοῦ σάν θεωρητικο-πολιτικῆς ἀντίληψης πού παρουσιάζεται σάν ἐπαναστατική, καί σάν ἰδεολογίας πού διατείνεται ὅτι λύνει τό πρόβλημα τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος στόν καπιταλισμό. Γιατί τοῦ προσφέρει τήν ἔσχατη ἐσωτερική κριτική, κριτική ἀνεξάρτητη ἀπό κάθε ἄλλη ἀπλῶς θεωρητική, καί μάλιστα, ἀνεξάρτητη ἀπό τήν τελική ἱστορική μοίρα τοῦ μαρξισμοῦ ὡς πραγματικῆς ἰδεολογίας τῆς γραφειοκρατίας.

Τό ἐργατικό κίνημα συναντήθηκε μέ τόν μαρξισμό γιά μεγάλο διάστημα καί σέ πολλές χώρες (ὄχι πάντοτε, κι ὄχι σέ ὅλες). Αὐτή ἡ σχέση ἔπαιξε προφανῶς ἕναν οὐσιαστικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου· θέτει ἡ ἴδια πολλαπλά καί δύσκολα προβλήματα πού δέν τίθεται ζήτημα νά συζητήσουμε ἐδῶ. Ὅμως τό ἐργατικό κίνημα δέν ὑπῆρξε ὁ μαρξισμός, κι ὁ μαρξισμός δέν ὑπῆρξε τό ἐργατικό κίνημα. Τί τό γόνιμο καί θετικό μπόρεσε νά προσφέρει ὁ μαρξισμός στό ἐργατικό κίνημα εἶναι δύσκολο νά τό διακρίνουμε. Τήν κατανόηση τῆς ὀργάνωσης καί τῆς λειτουργίας τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας πού, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἤδη στήν πράξη ἐπιτευχθεῖ μέσα στό ἐργατικό κίνημα στή διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα, τήν συσκότισε μᾶλλον εἰσάγοντάς τιν στόν λαβύρινθο μιᾶς ψεύτικης ἐπιστήμης· τήν ταυτότητα τοῦ προλεταριάτου καί τήν «συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του» τίς κάλυψε, πάνω στή διαδικασία τῆς κατάφασής τους, μέ τό μεταφυσικο-μυστικιστικό πέπλο τῆς «ἱστορικῆς ἀποστολῆς». Αὐτό πού μέσα στή σκέψη τοῦ Μάρξ ὑπῆρξε σπέρμα, πού πάγωσε γρήγορα, ἑνός καινουργίου προσανατολισμοῦ, πού οἱ ἴδιοι οἱ μαρξιστές οὔτε τό ἀποκρυπτογράφησαν οὔτε μποροῦσαν νά τό ἀποκρυπτογραφήσουν, δέν διείσδυσε, γιά καταφανεῖς λόγους, μέσα στό ἐργατικό κίνημα. Αὐτό πού διείσδυσε ἀντίθετα ὑπῆρξε τό σύστημα τῶν θέσεων, ἡ ἐπιστημονικο-θρησκευτική κατήχηση μέσα ἀπό τήν ὁποία ὁ μαρξισμός ἐγινε ἱμάντας μεταδίδασης καπιταλιστικῶν σημασιῶν μέσα στό προλεταριάτο, τό λεπτό μέσο πού ἐξασφαλίζει τήν ἐπιβίωση καί τήν κυριαρχία τῶν καπιταλιστικῶν ἀρχῶν στό πιά βαθύ ἐπίπεδο· πανηγυρική θεωρητικοποίηση τοῦ πρωτείου τοῦ παραγωγικοῦ καί τοῦ οικονομικοῦ, καθιέρωση τῆς καπιταλιστικῆς τεχνικῆς καί τῆς καπι-

ταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής ως αναπόφευκτων, δικαιολόγηση της ανισότητας των μισθών, έπιστημονισμός, όρθολογισμός όργανική τύφλωση μπρός στό ζήτημα της γραφειοκρατίας, λατρεία καί είσαγωγή στό έργατικό κίνημα καπιταλιστικών μοντέλων όργάνωσης καί άποτελεσματικότητας –όλα αυτά δέν είναι παρά όρισμένα άπ' τά πιο βαριά θέματα, στά όποία μπορούμε νά αναγνωρίσουμε τό βαθύ ρίζωμα του μαρξισμού στον καπιταλιστικό κόσμο, καί συνάμα την όλέθρια επίδραση πού έξάσκησε στό έργατικό κίνημα, καθώς κι αυτό πού τον προόριζε νά γίνει ή φυσιολογική ιδεολογία της γραφειοκρατίας. "Ότι ίσως πρόκειται για έναν μαρξισμό πού «παραμορφώνει» τή σκέψη του Μάρξ δέν έχει άπολύτως καμιά σημασία (άκόμη κι αν αυτό ήταν άλήθεια, πού δέν είναι) αυτός είναι ό πραγματικός ιστορικός μαρξισμός, ό άλλος δέν ύπάρχει παρά, στην καλύτερη περίπτωση, μέσα στις γραμμές κάποιων κειμένων³¹. Αύτά τά θέματα –καί κατεξοχήν εκείνο πού τά καλύπτει καί τά έπηρεάζει όλα: τό θέμα της ύπαρξης μιās θεωρητικής γνώσης πάνω στην κοινωνία, την ιστορία καί την επανάσταση, πού χορηγεί σ' αυτούς πού την κατέχουν την έγγύηση της άληθειας καί τό δικαίωμα νά κρίνουν μέ όλες τις έννοιες του όρου– συνέβαλαν άποφασιστικά στό νά ενισχυθούν οι άμεσες επιδράσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας πού τό προλεταριάτο συνέχιζε νά ύφίσταται.

Εϊμαστε σήμερα σέ θέση νά συναγάγουμε την κοινωνικο-ιστορική σημασία αυτών των θεμάτων καί νά δείξουμε ότι είναι ή σάρξ εκ της σαρκός του κόσμου πού άντιμαχόμαστε. Ξέρουμε επίσης ότι τό θεωρητικό οικοδόμημα του μαρξισμού είναι άστήριχτο, ότι ή νοητότητα πού προσφέρει για τή λειτουργία της κοινωνίας είναι περιορισμένη καί τελικά άπατηλή, ότι ή άπόδοση στό προλεταριάτο μιās «ιστορικής άποστολής» είναι μύθος, όπως έξάλλου καί ή ιδέα μιās ιστορικής άποστολής του όποιουδήποτε. "Όμως τό σημαντικό βρίσκεται άλλου. 'Ο μαρξισμός δέν θά μπορούσε νά γίνει άποδεδειγμένος παρά αν άποτελούσε τή «συνειδητή έκφραση» –όχι σύμφωνα μέ τή μία ή την άλλη δευτερεύουσα επίπτωση, αλλά σύμφωνα με τή σάρκα καί την κίνηση της όλότητας των ιδεών πού τον συνθέτουν– των προσδοκιών καί των δραστηριοτήτων ενός προλεταριάτου πού νά είναι ή μόνη άληθινά επαναστατική τάξη πού σκοπεύει νά καταργήσει την καπιταλιστική κοινωνία, καί νά οικο-

31 Βλ. ΠΣ Ι καί ΙΙ, ΠΟ Ι, ΞΕ, ΡΜπΙ, ΜΕΘ καί ΓΕΙσ.

δομήσει τήν κομμουνιστική. Κάτι τέτοιο όμως ό μαρξισμός δέν είναι καί δέν μπορεί νά είναι. Κατά πρώτον λόγο, γιατί δέν ύπάρχει πλέον προλεταριάτο σάν μόνη άληθινά έπαναστατική τάξη· ύπάρχει ένα προλεταριάτο πού μειοψηφεί στήν κοινωνία, πού δέν θέτει τόν έαυτό του σάν έπαναστατική τάξη (κι ούτε καν σάν «τάξη») καί του όποιου ό άγώνας κατά του κατεστημένου συστήματος δέν είναι, από ποσοτική ή ποιοτική άποψη, ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο σημαντική από τόν άγώνα άλλων κοινωνικών στρωμάτων. Έπειτα, γιατί ό μαρξισμός δέν είναι σήμερα ή συνειδητή έκφραση, ούτε καν ή άπλή έκφραση, του έπαναστατικού στοιχείου πού μπορεί νά περιέχουν αυτοί οι άγώνες του προλεταριάτου καί των άλλων στρωμάτων· στήν καλύτερη περίπτωση του είναι άδιάφορος καί, πιο συχνά, δυνητικά ή άνοιχτά έχθρικός.

Ό μαρξισμός δέν μπορεί νά είναι στήν πραγματικότητα πιά παρά ιδεολογία μέ τήν βαριά έννοια, επίκληση πλασματικών όντοτήτων, ψευδο-όρθολογικών κατασκευών καί άφηρημένων αρχών πού, συγκεκριμένα, δικαιώνουν καί καλύπτουν μιά κοινωνικο-ιστορική πρακτική τής όποιας ή άληθινή σημασία βρίσκεται άλλου. Ότι αυτή ή πρακτική είναι εκείνη μιās γραφειοκρατίας πού επιβάλλει τήν έκμετάλλευση καί τήν όλοκληρωτική της κυριαρχία στό ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού, πρέπει πραγματικά νά είναι κανείς μαρξιστής για νά τό άγνοεί, νά τό θεωρεί σάν άνεκδοτικό ή νά τό έκλογικεύει σάν κάτι τυχαίο.

*
* *

Ή σύνδεση, ή καλύτερα ή μή διάκριση πού για πολύν καιρό υπήρχε ανάμεσα στό εργατικό κίνημα, τίς ιδεολογίες πού τό επικαλούνται καί τό έπαναστατικό πρόταγμα, βρίσκεται σήμερα διαλυμένη έκ των έσω. Παρατηρώντας «νηφάλια» αυτό πού ύπάρχει κι αυτό πού γίνεται, πρέπει νά πούμε πως αυτό είναι τό προσωρινό αποτέλεσμα δύο αιώνων ιστορίας καί άγώνων, πρακτικών καί θεωρητικών. Σέ μιά παγκόσμια κοινωνία όπου όλοι οι άρμοί τρίζουν, όπου τό πολιτικό πρόβλημα τίθεται μέ μιά πρωτοφανέρωτη όξύτητα σάν πρόβλημα συνολικό, διακατεχόμαστε πάντα από τό έπαναστατικό πρόταγμα πού δημιούργησε ή εργατική τάξη, πρόταγμα του όποιου ό δημιουργός ύποχωρεί κι έξαφανίζεται μέσα στό πλήθος των δρώντων κοινωνικών άτομων. Βρισκόμαστε στήν παρά-

δοξη κατάσταση νά διακρίνουμε δλο καί καλύτερα –ή τουλάχιστον νά τό πιστεύουμε– τί συνεπάγεται ένας ριζικός κοινωνικο-ιστορικός μετασχηματισμός, κι δλο λιγότερο ποιός μπορεί νά τόν επιτελέσει.

Τως δμως ή κατάσταση νά μήν είναι παράδοξη παρά μόνον επιφανειακά. Άν ψάχνουμε γιά ένα δρών ύποκείμενο πού θά μπορούσε νά προσωποποιήσσει αυτό τό πρόταγμα –έναν άνθρωπο, ένα κόμμα, μιά θεωρία ή καί μιά «τάξη»– τούτο σημαίνει δι ακόμα παραγνωρίζουμε τίς απαιτήσεις πού έχουν δημιουργηθεί άπ' τήν κοινωνικο-ιστορική ανάπτυξη, τήν απαιτούμενη πλέον διεύρυνση καί έμβάθυνση κάθε έπαναστατικής δραστηριότητας. Τό έπαναστατικό πρόταγμα έχει καταστεί τέτοιο πού δέν θά έχει ούτε νόημα, ούτε πραγματικότητα, άν ή συντριπτική πλειονότητα τών άνδρων καί τών γυναικων πού ζούν στήν σύγχρονη κοινωνία δέν καταφέρουν νά τό έπωμισθουν, καί νά τό κάνουν ενεργητική έκφραση τών αναγκων καί τών έπιθυμιων του. Δέν ύπάρχει υπέρτατος σωτήρας, καί καμιά ιδιαίτερη κατηγορία δέν κρατά στα χέρια της τήν τύχη τής ανθρωπότητας.

Ίούλιος-Σεπτέμβριος 1973.